

Makale Gönderim Tarihi: 22.10.2021 Makale Kabul Tarihi: 20.12.2021

Araştırma Makalesi

İMAM EŞ'ARÎ'NİN HADİS YORUMCULUĞU (KELÂMÎ HADİSLER ÖZELİNDE)*

Cemal URAL**

Öz

İslâm kelâmında mühim bir yere sahip şahsiyetlerden biri olan Eş'arî, kendisini takip eden önemli bir kesim tarafından itikat imamı olarak kabul edilmiştir. Hal böyle olunca onun dînî konulardaki görüşleri hem mütâbîleri hem de diğerleri için büyük önem arz etmektedir. Eserlerine baktığımızda bunların sadece kelâm ile ilgili bilgileri ihtiva etmediği bunlara ilave olarak diğer İslâmî ilimlere dair malumatların da yer aldığı görülür. Hadis ilmine dair de pek çok görüş beyan eden Eş'arî, hem hadisin kelâmî meselelerde kullanımı hakkında, hem de usule dair değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ayrıca o, kullandığı hadislerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair izahlar da yapmaktadır. Bu çalışmada Eş'arî'nin söz konusu açıklamaları dikkate alınarak onun hadis yorumculuğu ele alınmıştır. Öncelikle Eş'arî'nin kendi kitaplarında yaptığı değerlendirmeler esas kabul edilmiştir. Gerekli görülen yerlerde başkaları tarafından Eş'arî'ye nispet edilen görüşlere de değinilmiştir. Böylece önemli bir kelâmcının, hadislere hangi açılarından baktığı açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Eş'arî'nin hadis yorumunda hakikî anlamı esas alma, mecâzî anlamı tercih, cem-te'lîf, tevakkuf, aklî delillerin kullanımı ve te'vîl gibi yöntemleri kullandığı tespit edilmiştir. Bu değerlendirmelerin günümüzde de hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına katkı sağlayacağı aşîkârdır.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî, Hadis Yorumu, Kelâmî Hadisler, Mecâz Anlam, Te'vîl.

Imam Ash'arî's Interpretation of Hadith (The Case of Kalamî Hadiths)

Abstract

Atf: Ural, Cemal. "İmam Eş'arî'nin Hadis Yorumculuğu (Kelâmî Hadisler Özelinde)". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26:2 (2021): 267-310.

* Bu çalışma "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Hadis Anlayışı" başlıklı doktora tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, cural@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5225-4211.

Ash'ari, who is one of the figures to have an important place in Islamic theology, was considered as an imam of theology by a significant portion of his followers. As such, his thoughts on religious subjects are of great importance for both his followers and others. When we look into his works, it is seen that they do not contain only information about kalam, but also contain information about other Islamic sciences. Ash'ari who makes many remarks on the science of hadith, explains about use of hadith in theological issues as well as methodology. He also explains how the hadiths that he employed in his works should be understood. In this study, Ash'ari's hadith interpretation has been discussed in relation to his statements. First of all, the evaluations made by the As'harî in his own books have been taken as the basis. Where deemed necessary, the views attributed to Ash'ari by others also have been touched upon. Thus it would be tried to clarify from which perspective an important theologian views the hadiths. It has been determined that Ash'ari used methods such as taking the real meaning as the basis, preferring the figurative meaning, harmonizing interpretation, leaving in abeyance, using mental proofs and interpretation in his commentary. It is obvious that these evaluations contribute to the understanding and interpretation of hadiths, in our days too.

Keywords: Ash'ari, Interpretation of hadith, Kalamî hadiths, Figurative meaning, Interpretation.

Giriş

Ömrünün ilk kırk senesini Mutezile Mezhebinin saflarında geçiren Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî (ö. 324/935-36),¹ keskin bir dönüşle onlardan ayrılmıştır. Mutezile ile yollarını ayırmasına dair pek çok sebep zikretmek mümkün olmakla birlikte, bunu hakikat arayışının bir neticesi olarak görmek daha isabetli olacaktır.² Akabinde Ehl-i Sünnet'in savunuculuğunu üstlenen Eş'arî, eserlerinde Mutezile'ye tenkitler yönelmiştir. Kısa sayılabilecek bir zaman geçtikten sonra Eş'arî'nin görüşleri İslam coğrafyasının çoğuna yayılmış ve birçok âlim tarafından kabul görmüştür. Fikirleri kendisinden sonra gelen talebeleri aracılığıyla sistemleştirilerek Eş'arîlik adıyla bir ekole dönüşmüştür. Etki alanının geniş olması Eş'arî'nin görüşlerini dikkate almayı neredeyse bir zorunluluk haline getirmektedir. Ağırlıklı olarak kelâm ilmi ile ilgili fikirler beyan etmesine rağmen diğer ilimlere dair değerlendirmeleri de yok değildir.

¹ Eş'arî hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnet Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019), 45-86; Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 97-173; İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/444-447.

² İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan" 11/444.

Bu çalışmada Eş'arî'nin hadisleri yorumlaması üzerinde durulacaktır. Böylece itikât imâmı olan bir kelâmcının hadislere olan yaklaşımı vuzuha kavuşturulacaktır. Konu Eş'arî'nin kelâmi hadisler hakkındaki değerlendirmeleriyle sınırlandırılmış ve eserlerinde kullandıklarına ilaveten ona nispet edilen görüşlere de yer verilmiştir. Çünkü Eş'arî, pek çok eser kaleme almasına rağmen bunlardan yalnızca az bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu durumda diğer kişiler tarafından Eş'arî'ye atfedilen görüşler de önem kazanmaktadır. Eş'arî'nin hadis yorumculuğu, hadislerin epistemolojik değerinin belirlenmesi açısından önemli ipuçları verecektir. Onun hadisleri zikrettiği bağlam onlara verdiği bilgi değerini de ortaya koyacaktır.

Eş'arî hakkında pek çok çalışma yapılmasına rağmen onun hadise dair görüşleriyle ilgili literatürün yeterli olmadığı söylenebilir. Yapılan çalışmalar genelde Eş'arî'nin bir eseriyle veya belli bir konuyla sınırlandırılmıştır. Bunlardan biri Kadir Demirci'nin "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği-" isimli makalesidir. Yazar bu çalışmasında Eş'arî'nin *el-İbâne* adlı eserindeki hadis ve sünnet anlayışını ele almıştır. Ona göre Eş'arî bu kitabı Mutezile ve Kaderiyye gibi bazı fırkalara reddiye olarak kaleme almış ve bu eserinde hadisleri ve âhâd haberleri yoğun olarak kullanmıştır. Demirci onun bu tutumunun cumhurun "itikadi meselelerde haber-i vâhid delil olmaz" görüşüne aykırı olduğunu öne sürmüştür. Eş'arî'nin hadis ile sünneti birbiriyle ilişkilendirdiğini ifade eden yazar, Eş'arî'nin hadisleri yorumluma hususunda metnin zahirine ve Arap diline sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve bu yönüyle İmam Şâfiî'yi (ö. 204/820) anımsattığını vurgulamıştır.³ Yazar, Eş'arî'nin temel tezinin, itikadi düşüncenin herhangi bir te'vîl yapılmadan Kur'an'ın zahirinden ve öncekilere ait eser ve haberlerden çıkarılması olduğunu belirtir.⁴ Oysa Eş'arî herhangi bir te'vîl yapmayı değil, yanlış te'vîl yapmayı eleştirmektedir.⁵ Demirci'nin söz konusu çalışması önemli bir boşluğu doldurmakla birlikte Eş'arî'nin sadece bir eserini konu edinmesi ve o eserdeki hadisle ilgili görüşlerin tamamına değinmemiş olması daha kapsamlı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Eş'arî'nin hadis ile ilgili görüşlerini ele alan bir diğer çalışma Ahmet Yıldırım'ın *İmam Eş'arî'nin Eserlerinde Hadis Kültürü* adlı bildirisidir. İsmi Eş'arî'nin bütün eserlerini ele aldığını ihsâs etmesine rağmen bu çalışmada da ağırlıklı

³ Kadir Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2, (Temmuz-Aralık 2010), 81.

⁴ Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet", 50.

⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el- Eş'arî, *el-İbâne an usulî'd-diyâne*, thk. Sâlih b. Mukbil b. Abdillâh el-'Usaymî (Riyad: Medâru'l-Müslim li'n-Neşr, 1432/2011), 182.

olarak *el-İbâne* esas alınmıştır. Ayrıca İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*'ye atıf yapılması olumlu olup Eş'arî'nin diğer eserlerine değinilmemiş olması ise bir eksikliktir. Elbette bir bildiride böylesine kapsamlı çalışma yapmak mümkün değildir. Ancak bu durumlarda ya bir eser özelinde çalışma yapılmalı ya da konu sınırlandırılmalıdır. Yıldırım da Demirci gibi Eş'arî'nin temel tezini herhangi bir tevîl yapmamak olarak kabul etmiştir.⁶

Görüldüğü gibi konuyla ilgili çalışmalar sınırlı olup Eş'arî'nin hadis yorumu ile ilgili tüm görüşlerini yansıtacak bir çalışma tespit edilememiştir. Dolayısıyla Eş'arî'nin bize ulaşan bütün eserlerindeki hadis yorumunu ele alacak bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Öncelikle Eş'arî'nin delil olarak kullandığı hadislerin kaynağına işaret edilecek ve hadisleri yorumlamada kullandığı metotlar tespit edilmeye çalışılacaktır. Gerekli görülen yerlerde rivayetlerin sıhhati hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

Eş'arî'ye göre bilgi edinme yolları üçtür. Bunlar, duyular, haber ve akıl yürütmedir. Haber, nazar ve istidlâl ile ulaşamayacak, duyuların algılama sınırlarını aşan konularda bilgi edinme yoludur. Bu bilginin hasıl olması için belirli bir sayı yoktur. Asıl olan bilginin meydana gelmesi, bilgisizliğin ve şüphenin ortadan kalkmasıdır. Kişi bir haberi duyunca doğruluğundan şüphe duyuyorsa haber verenlerin doğruluğunu tasdik etmez. Eğer şüpheleri zail oluyorsa doğruluklarını tasdik eder. Kişi, bu iki durum arasındaki farkı kendiliğinden içine şüphe düşmeksizin anlar. Birden fazla kişi, belirli bir sayıda değil, genel olarak çokluk seviyesine çıkarsa bunların haberinin ilim gerektirmesi cari olan adete göre şekillenir. Mümkünlük noktasında ise bunun ilim ifade etmesi inkâr edilemez. Çünkü haberler hakikatte ilim ifade etmezler bilakis ilmin oluşmasını sağlarlar. Tıpkı bitkinin yeşermesinin tohum ekimine bağlı olması gibi (ama tohumun ekilmesi her zaman bitkinin yeşermesini gerektirmez). Bu şartları taşıyan haber zaruri ilim ifade eder.⁷

Eş'arî'ye göre mütevâtir haber, kesin ilim ifade eder ve Allah bu ilmi, tevâtür şartını taşıyan haberlerin nakli esnasında yaratır. Bunların da işitme, görme ya da kat'i bir bilgiye dayanmaları gerekir. Tevâtür için muayyen bir sayı şart değildir. Haber-i vâhid ise bazen zaruri ilim ifade edebildiği gibi, haberlerin çokluğu ve tevâtüre ulaşması da her zaman zaruri ilim ifade etmeyebilir. Dolayısıyla hem mütevâtir, hem de haber-i vâhidde asıl olan nakledenlerin sayısı

⁶ Ahmet Yıldırım, "İmam Eş'arî'nin Eserlerinde Hadis Kültürü" *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 2/703.

⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, el-İsfahânî en-Nisâbüri, *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 18.

değil aksine bu haberlerin duyulması neticesinde kişide oluşan ilim ya da zann-ı galiptir.⁸

Eş'arî, sünneti mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikiye ayırır ve mütevâtiri de "naklî mütevâtir", "fiili ve naklî mütevâtir" ve "hükmî mütevâtir" şeklinde üç başlık altında inceler. Naklî mütevâtire örnek olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) varlığı ve dua etmesini zikreder. Fiili ve naklî mütevâtir için ise namazlar, rekât sayıları ve tahâret meselelerini örnek gösterir. Hükmî mütevâtir için de zina eden evli kişinin recmedilmesi, mestler üzerine meshedilmesi, vârise vasiyyetin olamayacağı ve kadının halası ve teyzesiyle beraber nikahlanamayacağı konularını serdeder.⁹

Eş'arî, ahbâru'l-âhâdî, âdil ravilerin kendileri gibi âdil kişiler vasıtasıyla Hz. Peygamber'e kadar ulaştırmak suretiyle naklettikleri haber olarak tanımlar.¹⁰ Bunun sadece tek bir kişinin değil iki ve üç şahsın aktardığı haberleri de içine alan bir anlama sahip olduğunu ve zaruri ilim doğurmaması noktasında tek kişinin haberiyle aynı hükmü paylaştıklarını söyler. Dolayısıyla haber-i vâhidde asıl olan nakledenlerin sayısı değil aksine bu haberlerin duyulması neticesinde kişide oluşan ilim ya da zann-ı gâliptir.¹¹ Ayrıca haber-i vâhid ile şahitlikte olduğu gibi amel edileceğini fakat bundan çıkan sonucun kesin olmadığını da bilinmesi gerektiğini ifade eder.¹² Yani Eş'arî'ye göre kat'i olduğu bilinmese de haber-i vahid ile amel edilir.¹³

Bu genel girişten sonra Eş'arî'nin hadisleri hangi bağlamda kullandığına ve onlar hakkındaki yorumlarına geçebiliriz.

1. Allah'ın Âhirette Görülmesi

Ru'yetullah konusu kelâmî mezhepler arasındaki tartışmaların başında yer almıştır. Mutezile Allah'ın görülemeyeceğini iddia ederken¹⁴ Eş'arî buna karşı çıkmaktadır. Allah'ın (c.c.) âhirette gözle görülebileceğini ifade eden Eş'arî, konuyla ilgili rivâyetlerin farklı cihetlerden pek çok grup tarafından Rasulullah'a nispet edildiğini belirterek bunları delil olarak kaydeder. Eş'arî'nin zikrettiği

⁸ İbn Fûrek, *Mücerred*, 201.

⁹ İbn Fûrek, *Mücerred*, 23.

¹⁰ İbn Fûrek, *Mücerred*, 23, 193.

¹¹ İbn Fûrek, *Mücerred*, 201.

¹² İbn Fûrek, *Mücerred*, 23.

¹³ İbn Fûrek, *Mücerred*, 26.

¹⁴ Kâdî Abdulcebbâr Ebu'l-Hasan Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1416/1996), 232.

rivâyetler şu şekildedir: “Rabbinizi, dolunay gecesindeki Ay’ı gördüğünüz gibi göreceksiniz, O’nu görme konusunda ihtilafa düşmeyeceksiniz.”¹⁵ Eş’arî’nin isnadsız olarak naklettiği bu rivâyete en yakın lafız, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/885)¹⁶ ve Nesâî (ö. 303/915)¹⁷ tarafından tahrîc edilmiştir. Cerîr b. Abdillâh’tan gelen bu hadisle Eş’arî’nin verdiği metin arasındaki fark “teravne” fiilinin başına müstakbel anlamı veren “sîn” harfi getirilerek “seteravne” şeklinde aktarılması ile metindeki bazı takdim ve tehirlerdir. Bunların hadisteki istişhâdını etkileyecek bir anlam değişikliğine sebep olmadığı aşîkârdır.

Mezkûr rivâyet Buhârî (ö. 256/870),¹⁸ Müslim (ö. 261/875),¹⁹ İbn Mâce (ö. 273/887),²⁰ Ahmed b. Hanbel,²¹ İshâk b. Râhûye (238/853),²² Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64),²³ Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919),²⁴ ve İbn Hibbân (354/965)²⁵ tarafından Ebû Saîd el-Hudrî vasıtasıyla nakledilmiştir. Bu tariklerde “Rabbimizi görececek miyiz?” şeklinde sorulan soruya Hz. Peygamber, “Güneş ile Ay’ın bulutsuz bir havada görülmesi gibi Allah’ı âhirette göreceksiniz” diyerek karşılık vermiştir. Aynı rivâyeti Müslim,²⁶ Ebû Dâvûd (ö. 275/889),²⁷ Ahmed b. Hanbel²⁸

¹⁵ Eş’arî, *İbâne*, 288.

¹⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şu’ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1416/1995), 31/540-541, (No: 19205).

¹⁷ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu’ayb en- Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Abdülmün’im Şelbî (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1421/2001), “Tefsîr”, 20, 5, (No: 11267).

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhim el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Beyrut: Dâru Tavkîr- Necât, 1422), “Tevhîd”, 24, (No: 7439).

¹⁹ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1412/1991, “İmân”, 183.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Şu’ayb el-Arnaût, vd. (Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “Sünnet”, 13, (No: 179, 180).

²¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 17/191-195, (No: 11120).

²² Ebû Ya’kûb İshak b. İbrahim el-Mervezî, *Müsned*, thk. Abdülğafur Abdülhakk (Medine: Mektebetu’l-İmân, 1410/1990), 3/792, (No: 1423).

²³ Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Müntehab min müsnedi Abd b. Humeyd*, thk. es-Seyyid Subhî el-Bedrî es-Sâmîrî (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1408/1988), 289, (No: 920).

²⁴ Ebû Ya’lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsîlî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed (Beyrut: Dâru’l-Me’mûn lî’t-Turâs, 1408/1988), *Müsned*, 2/286-287, (No: 1006).

²⁵ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân bi Tertîbi İbn Balebân*, thk. Şu’ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1414/1993), 16/377, (No: 7377).

²⁶ Müslim, “İmân”, 182; “Zühd”, 16.

²⁷ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’as el-Ezdi es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şu’ayb el-Arnaût, vd. (Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “Sünnet”, 20, (No: 4730).

²⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 15/24-25, (No: 9085).

ve İbn Hibbân,²⁹ Ebû Hüreyre'den aktarmışlardır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel³⁰ bu hadisi sahabî Lakî b. Âmir'den de tahrîc etmiştir. Tirmizî (ö. 279/882),³¹ ile Ahmed b. Hanbel'in,³² Ebû Hüreyre'den naklettiği bir diğer tarikte "Güneş" zikredilmeyip sadece Ay'ın görülmesinden bahsedildiği görülmektedir.

Eş'arî, ru'yet kelimesinin herhangi bir kayıt olmaksızın yukarıdaki hadislerde olduğu gibi gözleme dayalı bir örnekle birlikte geldiği zaman anlamının ancak gözle görme olabileceğini ifade eder.³³ Ona göre Hz. Peygamber Allah'ı görmenin gözlerle olacağını beyan etmiştir. Ayrıca Rasulullah hadiste Allah'ı, Ay'a benzetmemiş, görme olayını onun görülmesine benzetmiştir. Dolayısıyla Allah hakkında bilgi sahibi olduğumuzda, daha önce bildiğimiz bir şeye benzemediği gibi, Allah'ı gördüğümüzde de O'nun daha önce gördüğümüz bir şeye benzemesi gerekmez. Allah'ı gördüğümüzde O'nun dünyada görülenler gibi olması gerekseydi, O bizi gördüğünde ve bildiğinde de bizden görenler ve bilenler gibi olması gerekirdi.³⁴

Eş'arî burada Mutezilenin Allah'ın görülmesini belirli bir mekân ve cihete bağlayan anlayışına itiraz etmektedir. Allah bizi gördüğünde bizim gibi görmesi gerekmediği gibi, biz O'nu gördüğümüzde de O'nun bize benzemesi gerekmez.

Hadiste geçen "Rabbinizi görecekseniz" ifadesinin, "Rabbinizi zorunlu olarak bileceksiniz" anlamına gelemeyeceğini vurgulayan Eş'arî, Hz. Peygamber'in bu ifadeleri ashabına müjde olsun diye bildirdiğini söyler. Dolayısıyla onlara kafirlerin de iştirak ettiği bir meseleyi (Allah'ı zorunlu olarak bilmek) müjdelemesinin caiz olmadığını ekler.³⁵

Eş'arî sadece kendi görüşlerini destekleyen rivâyetleri zikretmekle kalmamış aynı zamanda zahirde kendi aleyhine görünen hadisleri de aktarmış ve konuyla ilgili muteâriz rivâyetleri cem' ve te'lîf etmeye çalışmıştır. Bu minvalde naklettiği hadislerden biri şudur: Bir kişi, Hz. Peygamber'e "Rabbinizi gördünüz mü?" diye sorunca, O da "O bir nurdur, nasıl görebilirim?" diyerek yanıt vermiştir.³⁶

²⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 10/399, (No: 4642); 16/478, (No: 7445).

³⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 26/124, (No: 16206).

³¹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "Sıfatu'l-Cenne", 20, (No: 2557).

³² İbn Hanbel, *Müsned*, 14/413-414, (No: 8817).

³³ Eş'arî, *İbâne*, 288.

³⁴ Eş'arî, *Risâle ilâ ehlî's-Seğr*, thk. Abdullah Şakir el-Cüneydî (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1422/2002), 239-240.

³⁵ Eş'arî, *İbâne*, 298.

³⁶ Eş'arî, *İbâne*, 291.

Eş'arî'nin isnadsız olarak naklettiği bu rivâyet aynı lafızla Müslim,³⁷ Ahmed b. Hanbel,³⁸ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (204/819)³⁹ ve Ebû 'Avâne (316/929)⁴⁰ tarafından tahrîc edilmiştir. Müslim,⁴¹ Ebû 'Avâne⁴² ve İbn Hibbân'ın⁴³ aktardığı diğer bir tarikte "Bir nur gördüm" ibaresi mevcuttur. Rasulullah'a soruyu soran kişinin ise Ebû Zerr el-Ğifârî olduğu yukarıdaki hadislerden anlaşılmaktadır.

Eş'arî, bu hadiste Allah'ın âhirette görülemeyeceğine dair bir delil olmadığını, çünkü sualin dünyadaki görme hakkında olduğunu ve gözün dünyada, yaratılmış nurları tam olarak idrak edemeyeceğini savunur. İnsanın, Güneş'e uzun bir müddet baktığı zaman görme yetisinin çoğunu kaybettiği gibi, gözün dünyada -Allah'ın onu güçlendirmesi durumu hariç- Allah'ı görememesinin daha güçlü bir ihtimal olduğunu kaydeder. Sahabeden Allah'ın âhirette görüleceğiyle alakalı rivâyetlerin nakledildiğini oysa Allah'ın âhirette görülemeyeceğine dair bir nakil olmadığını dolayısıyla âhiretteki ru'yetin icmâ' ile sabit olduğunu ve kendisinin de bunu kastettiğini vurgular.⁴⁴

Eş'arî, Hz. Peygamber'in Allah'ı dünyada görmesi meselesindeki sahabe ihtilafı konusunda İbn Abbâs'ın görüşünü, Hz. Âişe'nin içtihadına tercih eder. Bunun sebebi İbn Abbâs'ın görüşünün, "Andolsun O'nu başka bir defa da görmüştü (Necm, 53/13)" ve "Kalp, gördüğünü tekip etmedi (Necm, 53/11)" âyetlerinin zahiri anlamlarıyla desteklenmesidir. Ayrıca İbn Abbâs bunu, Hz. Peygamber'den "Rabbimi gördüm" ifadeleriyle merfû' olarak da rivâyet etmiştir. Hz. Âişe ise "Gözler onu idrak edemez (En'âm, 6/103)" âyetinin anlamının umûm ifade ettiğini düşünmüştür. Hz. Âişe'nin "Her kim Muhammed (s.a.s.) Rabbini gördü iddiasında bulunursa Allah'a büyük iftira etmiş olur." sözünün Allah'ı görmenin imkansızlığıyla ilgili değil bunun dünyada gerçekleşmediğiyle alakalı olduğunu düşünür. Çünkü Hz. Âişe sâbık, ifadeyi aktarırken mâzî siğasını

³⁷ Müslim, "İmân", 178.

³⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 35/311, (No: 21392).

³⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî (Gize: Dâru Hecer, 1419/1999) 1/381, (No: 476).

⁴⁰ Ebû 'Avâne Yakûb b. İshâk el-İsferâyînî, *Müsnedu Ebî 'Avâne*, thk. Eymen b. 'Ârif (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998), 1/128-129, (No: 383).

⁴¹ Müslim, "İmân", 178.

⁴² Ebû 'Avâne, *Müsned*, 1/129, (No: 384).

⁴³ İbn Hibbân, *Sahih*, 1/254-255, (No: 58).

⁴⁴ Eş'arî, *İbâne*, 291-295.

kullanmıştır. Ayrıca o, aynı zamanda müminlerin kıyamet gününde Rablerini görecekleri hadisini nakleden râvilerden birisidir.⁴⁵

İbn Abbâs'ın Rasulullah'tan naklettiği "Rabbimi gördüm" hadisi aynı lafızla Ahmed b. Hanbel⁴⁶ ve Dârekutnî (385/995)⁴⁷ tarafından nakledilmiştir. Hz. Âişe'nin, Rasulullah'ın Allah'ı görmüş olmasını büyük bir iftira olarak gören sözü, Buhârî,⁴⁸ Müslim,⁴⁹ Tirmizî,⁵⁰ Nesâî,⁵¹ İshâk b. Râhûye,⁵² Ebû Ya'la el-Mevsîlî⁵³ ve Ebû 'Avâne⁵⁴ tarafından farklı tariklerle tahrîc edilmiştir.

Eş'arî, Allah'ın görüleceğiyle ilgili rivâyetleri âhiretteki görmeye hamletmiştir. O'nun görülemeyeceğiyle ilgili hadislerin de dünyadaki görme ile alakalı olduğunu söylemiş ve bu şekilde ru'yeti nefyeden ile ispat eden rivâyetler arasındaki teâruzu gidermeye çalışmıştır. Eş'arî'nin, Allah'ın görülemeyeceğini ifade eden hadislerle hiç temas etmediğini savunan Demirci, ilgili rivâyetlere itiraz edildiğini söylemiştir. Ona göre bu tenkitler, konuyla alakalı rivâyetlerin haber-i vâhid oluşu, Kur'ân ve bilinen sünnetle teâruz oluşturması, Ehl-i Beyt icmâina ve aklî delillere aykırı olmasıdır.⁵⁵ Yazarın, Allah'ın görülemeyeceğine dair rivâyetlere Eş'arî tarafından temas edilmediği iddiası yukarıda zikredilen örneklerle nakzedilebilir. Çünkü Eş'arî konuyla ilgili hem müspet hem de menfi rivâyetlere değinmiştir. Bunların haber-i vâhid oluşları Eş'arî'nin metodolojisine göre delil olarak kullanılamayacağı anlamına gelmez. Ayrıca, Eş'arî mezkûr rivâyetleri âyetlerle de desteklemiştir. Dolayısıyla konu sadece rivâyetlere dayanmamaktadır. İlgili hadislerin Kur'ân ve sünnetle çeliştiği iddiası da ispata muhtaçtır. Bu rivâyetlerin hangi âyetlerle çeliştikleri açıkça belirtilmelidir. Ehl-i

⁴⁵ İbn Fûrek, *Mücerred*, 81. Eş'arî'nin Allah'ın kıyamet gününde görülmesi ile ilgili hadisin Hz. Âişe tarafından da rivâyet edildiğini belirttiği yukarıda aktarılmıştı. Hadis kaynaklarında bu rivâyeti tespit edilemedi ancak Kâsım b. Kutluboğa bu hadisin el-Hâkim tarafından nakledildiğini ifade etmektedir. Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-Musâmera ale'l-musâyera* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2006), (Kâsım b. Kutluboğa'nın ta'liki), 1/43. Bu açıklamadan yola çıkarak Hâkim el-Kebîr ile Hâkim en-Nisâbûrî'nin eserleri tarandı fakat yine bir neticeye ulaşılamadı.

⁴⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, 4/350-351, (No: 2580); IV/386, (No: 2634).

⁴⁷ Dârekutnî, *Kitâbu'r-Ru'ye*, 345-346, (No: 264, 265).

⁴⁸ Buhârî, "Bedu'l-Halk", 7, (No: 3234).

⁴⁹ Müslim, "İmân", 177.

⁵⁰ Tirmizî, "Tefsîr", 6, (No: 3068).

⁵¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, "Tefsîr", 53, (No: 11468).

⁵² İbn Râhûye, *Müsned*, 3/803, (No: 1439).

⁵³ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/303-304, (No: 4900).

⁵⁴ Ebû 'Avâne, *Müsned*, 1/134-136, (No: 405-410).

⁵⁵ Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet", 71.

Beyt icmâna aykırı oldukları görüşü de haklı bir eleştiri sayılamaz. Zira böyle bir icmânın olup olmadığı tartışması bir yana hadislerin sıhhat tespitinde zikredilen kriterin kullanılması genel kabul gören bir uygulama değildir. Aklî delillere aykırılık iddiası ise sübjektiflikten hali değildir.

Allah'ın âhirette gözle görülmesi ile ilgili rivâyetlerin farklı cihetlerden birçok tarikle nakledildiğini, bu konudaki âsârın tevâtür seviyesine ulaştığını ve haberlerin peş peşe geldiğini belirten Eş'ari⁵⁶ bunlardaki râvî sayısının recm, vârise vasiyyet yoktur, mestler üzerine mesh, kadın halası ve teyzesiyle birlikte nikâhlanamaz gibi hadislerdeki râvî sayısından daha fazla olduğunu ve Mutezile'nin zikredilen hususları kabul ettikleri zaman -ki ediyorlar- rüyet meselesini hayli hayli kabul etmeleri gerektiğinin altını çizer.⁵⁷ Eş'arî'nin, inanılmasının gerekli olduğunu düşündüğü ru'yet meselesi ile recm, vasiyyet ve nikah gibi fihhi meseleleri kıyaslaması onun, hadisler arasında amelî veya itikâdî diye bir ayırım yapmadığını göstermektedir. Onun için önemli olan hadislerin konusu değil aksine ifade ettiği epistemolojik değerdir. Eğer öyle olmasaydı bu rivayetleri kabul etmedikleri için Mutezileyi eleştirmezdi. Eş'arî'nin, ruyetullah ile ilgili rivâyetleri, ümmetin kabulle karşılaşmalarından ve bu konuda icmâ etmelerinden dolayı hükmî mütevâtir olarak değerlendirdiği de nakledilmiştir.⁵⁸

Yukarıda zikredilen Allah'ın âhirette gözle görülmesi ile ilgili rivâyetler bunlarla sınırlı değildir. Hadis kaynaklarında konuyla ilgili Eş'arî'nin zikretmediği başka hadisler de zikredilmiştir.⁵⁹ Hadis âlimleri ru'yet ile ilgili hadislerin sıhhati noktasında bir şüpheye düşmemiş ve bunları Kur'ân'daki âyetlerin açıklamaları olarak addetmişlerdir.⁶⁰ İbn Hacer (ö. 852/1449), Dârekutnî'nin Allah'ın ahirette görülebileceği ile ilgili hadisleri bir araya topladığını ve bunların yirmiyi aştığını, İbnü'l-Kayyim'in (ö. 751/1350) *Hâdi'l-Ervâh* adlı eserinde bu sayıyı otuz çıkardığını ve çoğunun sahih olduğunu ayrıca Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) konuyla ilgili on yedi sahih hadis olduğunu söylediğini belirtir.⁶¹ Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) ise ru'yetle ilgili hadislerin yirmi bir sahâbi tarafından

⁵⁶ Eş'arî, *İbâne*, 183.

⁵⁷ Eş'arî, *İbâne*, 288-290.

⁵⁸ İbn Fûrek, *Mücerred*, 324.

⁵⁹ Bu hadisler için bkz. Dârekutnî, *Kitâbu'r-Ru'ye*; Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974); Hasan Limon, *Ru'yetullah İle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁶⁰ Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, 86.

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, ts.), 12/434.

nakledildiğini ifade etmektedir.⁶² Dolayısıyla konuyla ilgili hadislerin sıhhati konusunda genel anlamda hadisçiler arasında bir problem gözükmemektedir. Mutezile ise bu rivâyetlerden mezhep esaslarına uygun olarak tevîl edilebileceklerini kabul etmişlerdir.⁶³

2. Halku'l-Kur'ân Meselesi

İslam tarihindeki en büyük tartışmalarından biri Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı hususudur. Mutezileye göre Kur'ân Allah'ın kelamı ve vahyi olup mahluktur. Allah onu, Rasulü'nün peygamberliğine delâlet etmesi için indirmiştir. Günümüzde okuduğumuz ve dinlediğimiz Kur'ân, Allah tarafından ihdâs edilmiyorsa da hakiki anlamda O'na izafe edilir.⁶⁴ Eş'arî ise Kur'ân'ın mahluk olmadığı hususunu eserlerinde ısrarla vurgulamaktadır.⁶⁵ O, Kur'ân'ın mahluk olduğu veya olmadığı ile ilgili Hz. Peygamber'den sahih hiçbir hadis nakledildiğinin tespit edilemediğini ifade eder.⁶⁶ Mezkur konuyu ele alırken "Bugün mülk kimindir? (Mümin, 40/16)" âyetini açıklarken, rivâyetlerde Allah'ın bu meydan okumasına kimsenin cevap vermediğini, ardından yine Allah'ın, (mülk) "Kahhâr olan Allah'ındır". (Mümin, 40/16) şeklinde karşılık verdiği söyler⁶⁷.

Bu rivâyeti İshâk b. Râhûye, Ebû Hüreyre'den merfû,⁶⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903)⁶⁹ ile Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014),⁷⁰ İbn Abbâs tarikiyle mevkûf olarak nakletmişlerdir. Nesâî'nin İbn Mesûd vasıtasıyla aktardığı rivâyette ise Ehl-i Kitâptan bir âlimin Rasulullah'ın huzuruna gelip kıyamet günü Allah'ın "Nerede krallar, bugün mülk kimin? Kahhâr olan Allah'ın."

⁶² İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-Musâmera ale'l-Musâyera*, (Kâsım b. Kutluboğa'nın ta'liki), 1/38-43.

⁶³ Hasan Yerkazan, "Zemahşerî'nin Hadisleri Te'vil Metodu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017), 51.

⁶⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 528.

⁶⁵ Eş'arî, *İbâne*, 306; *Kitâbu'l-Luma' fi'r-redd 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, nşr. Hammûde Ğurâbe (Kahire: Matba'atu Mısır, 1955), 33; *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 221; *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyin ve'htilâfi'l-musallîn*, tsh. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Dârun-Neşr, 1400/1980). 292.

⁶⁶ Eş'arî, *Risâletu istihsâni'l-havd fi ilmi'l-kelâm*, thk. Cemil Halim (Beyrut: Şeriketu Dâru'l-Meşârî, 1440/2019), 67.

⁶⁷ Eş'arî, *İbâne*, 316.

⁶⁸ İbn Râhûye, *Müsned*, 1/87, (No: 10).

⁶⁹ Ebû Abdîrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbu's-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî (Dammam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1406/1986), 1/177, (No: 220).

⁷⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el- Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/475, (No: 3637).

dediği bunun üzerine Hz. Peygamber'in azı dişleri görünene kadar güldüğünden bahsedilir.⁷¹

Eş'arî bu rivâyetlerden şöyle bir sonuca varır: Allah, bütün mahlukatın yok olduğu bir zamanda ne insan ne melek ne cin ne taş ne ağaç ne de yerleşim yerlerinin bulunduğu esnada konuşmaktadır. Dolayısıyla O'nun kelamı mahlukatın dışındadır çünkü hiçbir mahluk yok iken o vardı.⁷² Yani ortada mahluk olan bir şey yoksa ve Allah konuşuyorsa bu durumda O'nun kelamının mahluk olmaması icap eder.

Eş'arî'ye göre Allah'ın Hz. Musa ile konuşması "Onunla konuşacak kelamı yaratması" şeklinde yorumlanamaz. Zira böyle yorumlayanlara göre zehirli koyunun Hz. Peygamber'e "Beni yeme çünkü ben zehirliyim!" derken Rasulullah'ın işittiği bu sözün de Allah'ın kelamı olması gerekir. Bu durumda da "Beni yeme çünkü ben zehirliyim!" diyenin haşa Allah olması sonucu çıkar, bununda mümkün olmadığı açıktır.⁷³

Eş'arî'nin naklettiği rivâyete anlamca en yakın tarîk Hâkim'in "Ellerinizi (yemekten) çekin çünkü onun bir azası bana zehirli olduğunu söyledi" lafzıyla tahrîc ettiği hadistir.⁷⁴ Ebû Dâvûd⁷⁵ ve Dârimî'nin (ö. 255/869),⁷⁶ Ebû Seleme kanalıyla mürsel olarak naklettiği rivâyet "O, bana zehirli olduğunu söyledi" şeklindedir. Taberânî (ö. 360/971) ise aynı anlama gelen farklı bir lafızla Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.⁷⁷

Kurdun, Rasulullah'ın peygamberliğini haber vermesi olayında da Allah'ın kelamının kurtta tecelli etmesinin mümkün olmadığını, zira bu durumda Hz. Musa'ya gelen sesin de ağaçtan vuku bulması gerektiği ve bunun neticesinde de mahluk olan ağacın "Ey Musa ben Allah'ım" demiş olması lazım geldiğinden böyle bir çıkarımın yanlış olacağını savunur.⁷⁸ Bahsi geçen rivâyet

⁷¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, "Nuût", 16, (No: 7640).

⁷² Eş'arî, *İbâne*, 318.

⁷³ Eş'arî, *İbâne*, 324-326.

⁷⁴ Hâkim, *Müstedrek*, 4/122, (No: 7090).

⁷⁵ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Diyât", 6, (No: 4512).

⁷⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000), "Mukaddime", 11, (No: 68).

⁷⁷ Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Silefî (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 2/34, (No: 1202).

⁷⁸ Eş'arî, *İbâne*, 327-328.

Ahmed b. Hanbel⁷⁹, Abd b. Humejd,⁸⁰ İbn Hibbân⁸¹ ve Beyhakî (ö. 458/1066)⁸² tarafından Ebû Saîd el-Hudrî kanalıyla tahrîc edilmiştir.

Konuyla ilgili nakledilen bir başka rivâyet ise el-Hüseyn b. Abdlevvel ← Muhammed b. el-Hasan b. Ebî Yezîd el-Hemedânî ← Amr b. Kays el-Mülâî ← Atiyye ← Ebû Saîd el-Hudrî ← Hz. Peygamber isnâdıyla nakledilen şu hadistir: "Allah'ın (c.c) kelamının diğer kelimelere üstünlüğü Allah'ın mahlukata olan üstünlüğü gibidir." Eş'arî, bu hadisin, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğunu ispat ettiğini, Allah kelamı olan bir şeyin de mahluk olamayacağını iddia eder⁸³.

Tirmizî⁸⁴ ve Dârimî⁸⁵ sâbık hadisi aynı lafızla tahrîc etmişlerdir. İsnâdları da müntehâsından, Muhammed b. el-Hasan'a kadar aynıdır. Ancak Tirmizî, isnâdın ibtidâsında bulunan el-Hüseyn b. Abdlevvel yerine Muhammed b. İsmail ve Şihâb b. Abbâd el-Abdî'yi; Dârimî ise İsmail b. İbrahim et-Tercümânî'yi zikretmiştir.

Nakledilen bu rivâyetler doğrudan halku'l-Kur'ân meselesi ile alakalı olmasa da Eş'arî bunlardan dolayı sonuçlar çıkararak onlar ile âyetler arasındaki ortak noktaları tespit etmek suretiyle Allah'ın kelamının başka bir varlıkta vâki olmasının mümkün olmadığını sonucuna varmaya çalışır.

3. İstivâ Meselesi

Sözlükte mutedil, düzgün, eşit, hâkim olmak, karar kılmak, yönelmek ve tahta oturmak gibi manalara gelen istivâ, bazen arş bazen de semâyla irtibatlandırılarak Allah'a nispet edilmiştir. İstivâ, kavramı Kur'ân'da zikredildiği için sübutundan ziyade keyfiyeti tartışılmıştır. İstivâ'nın nasıl olduğuyla ilgili görüşler şöyle özetlenebilir: Allah'ın, semânın üzerinde bulunan ve meleklerin taşıdığı arşa oturmasıdır. Keyfiyeti bilinmeyen bir sıfattır. Allah'ın bütün mahlukatı hükümrânlığı altına almasıdır.⁸⁶

Eş'arî, "İstivâ konusunda ne dersiniz?" sorusuna "Rahmân arşa istivâ etti" (Tâhâ, 20/5), "Hoş sözler yalnız O'na yükselir" (Fâtır, 35/10) gibi âyetlerde ifade

⁷⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 18/315-316, (No: 11792); 18/354, (No: 11841).

⁸⁰ Abd b. Humejd, *Müsned*, 277, (No: 877).

⁸¹ İbn Hibbân, *Sahih*, 14/418-419, (No: 6494).

⁸² Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetu sâhibi's-şerîa* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1408/1988), 6/41.

⁸³ Eş'arî, *İbâne*, 351-353.

⁸⁴ Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 25, (No: 2926).

⁸⁵ Dârimî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 6, (No: 3399).

⁸⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "İstivâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul:TDV Yayınları, 2001), 23/402-404.

edildiği gibi "Allah (c.c.), arşa istivâ etmiştir" şeklinde yanıt verir.⁸⁷ Bunların yanında şu hadislerin de Allah'ın diğer eşyaya değil arşa istivâ ettiğini pekiştirdiğini ifade eder: Affân ← Hammâd b. Seleme ← Amr b. Dînâr ← Nâfi' b. Cübeyr ← babası (Cübeyr b. Mut'im) isnadıyla Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: "Allah her gece yakın göğe tecelli eder ve tan yeri ağarınca kadar 'İsteyen yok mu ona vereyim, bağışlanmak isteyen yok mu onu affedeyim?' diye seslenir".⁸⁸

Mezkûr rivâyet Ahmed b. Hanbel⁸⁹ tarafından aynı isnâd ve lafızla; Dârimî⁹⁰, Ahmed b. Hanbel⁹¹ -başka bir tarihte- ve Taberânî⁹² tarafından senedin ibtidâsındaki Affân hariç aynı sened ve metinle tahrîc edilmiştir.

Konuyla ilgili diğer bir hadiste Abdullah b. Bekr ← Hişâm b. Ebû Abdullah ← Yahyâ b. Ebû Kesîr ← Ebû Ca'fer ← Ebû Hüreyre isnadıyla Rasulullah'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Gecenin üçte biri kalınca Allah (c.c.) tecelli ederek şafak sökene kadar şöyle buyurur: "Bana dua eden yok mu, duasını kabul edeyim, sıkıntısının giderilmesini isteyen yok mu, sıkıntısını gidereyim, benden rızık dileyen yok mu, ona rızık vereyim".⁹³

Bu rivâyet senedin ibtidâsındaki Abdullah b. Bekr hariç aynı isnâdla ve metindeki bazı takdim ve tehirlerle Ahmed b. Hanbel⁹⁴ tarafından rivâyet edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in naklettiği metinde "*men zellezî yesteğfirunî feeğfira leh*" ibareleri de mevcuttur. Ayrıca hadisi benzer lafızlar ve farklı tarîklerle Ebû Dâvûd et-Tayâlisî,⁹⁵ İshâk b. Râhûye,⁹⁶ Nesâî⁹⁷ ve Taberânî⁹⁸ de tahrîc etmişlerdir.

Başka bir rivâyette Abdullah b. Bekr es-Sehmî ← Hişâm b. Ebû Abdillâh ← Yahyâ b. Ebû Kesîr ← Hilâl b. Ebû Meymûne ← Atâ b. Yesâr isnadıyla Rufâ'a el-Cühenî'nin şöyle söylediği nakledilmiştir: Hz. Peygamber ile birlikte (seferden)

⁸⁷ Eş'arî, *İbâne*, 405-407.

⁸⁸ Eş'arî, *İbâne*, 414-416.

⁸⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 27/312, (No: 16747).

⁹⁰ Dârimî, "Salât", 168, (No: 1521).

⁹¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 27/310, (No: 16745).

⁹² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 2/134, (No: 1566).

⁹³ Eş'arî, *İbâne*, 416-418.

⁹⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 12/478, (No: 7509); 16/440, (No: 10756).

⁹⁵ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 4/251, (No: 2638).

⁹⁶ İbn Râhûye, *Müsned*, 1/420-421, (No: 478).

⁹⁷ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, "Amelu'l-Yevm ve'l-Leyle", 152, (No: 10237, 10238).

⁹⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Tânik b. 'Ivadullah (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995), 5/296, (No: 5362).

dönüyorduk. Kedîd veya Kudeyd denilen yere vardığımızda Rasulullah, Allah'a hamdu senâ ettikten sonra şöyle buyurdu: Gecenin üçte biri veya üçte ikisi geçince Allah (c.c.), göğe tecelli edip tan yeri ağarınca kadar şöyle buyurur: Bana dua eden yok mu? Duasını kabul edeyim. Benden bağışlanma talep eden yok mu? Onu bağışlayayım. Benden isteyen yok mu? Ona vereyim.⁹⁹

Zikredilen rivâyet senedin başındaki Abdullah b. Bekr es-Sehmî hariç aynı isnâd ve metindeki bazı farklılıklarla Ahmed b. Hanbel¹⁰⁰, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî¹⁰¹ ve Taberânî¹⁰² tarafından tahrîc edilmiştir.

Eş'arî bu rivâyetleri zikrettikten sonra bunların Allah'ın semâda arşı üzerinde olduğuna delalet ettiğini, semânın da Müslümanların ittifakıyla yerden farklı olduğunu ve Allah'ın vahdaniyetiyle teferrüd ederek kendi zatını tavsif ettiği gibi arşına istivâ ettiğini ifade eder.¹⁰³ Ardından İbn Abbâs'ın şu sözünü naklederek konuyu pekiştirmeyi hedefler: "Allah'ın yaratıklarını düşünün ama Allah'ın zatını düşünmeyin. Çünkü O'nun kürsüsü ile semâ arası bin yıllık mesafedir ve Allah bunun üzerindedir".¹⁰⁴

Ebü's-Şeyh (ö. 369/979),¹⁰⁵ İbn Batta (ö. 387/997),¹⁰⁶ ve Beyhakî¹⁰⁷ tarafından benzer lafızlarla nakledilen bu rivâyet, Hz. Ömer'in sözü olarak "Allah'ın nimetleri hakkında tefekkür edin ama Allah'ın zatı hakkında tefekkür etmeyin" ¹⁰⁸ şeklinde de rivâyet edilmiştir. Ayrıca Abdullah b. Ömer¹⁰⁹, Ebû Zerr el-Ğîfârî¹¹⁰ ve İbn Abbâs'tan¹¹¹ merfû olarak da aktarılmıştır.

⁹⁹ Eş'arî, *İbâne*, 319-321.

¹⁰⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 16/156-157, (No: 16218).

¹⁰¹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 2/621-622, (No: 1388).

¹⁰² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 5/49-51, (No: 4556, 4557, 4558).

¹⁰³ Eş'arî, *İbâne*, 422.

¹⁰⁴ Eş'arî, *İbâne*, 434.

¹⁰⁵ Ebü's-Şeyh Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-İsfahânî, *Kitâbu'l-'Azame*, thk. Rızâullah b. Muhammed (Riyad: Dâru'l-Âsime, ts.), 1/212, (No: 2).

¹⁰⁶ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî İbn Batta, *el-İbâne an şerâti'l-fırkatî'n-nâciye ve mücânebeti'l-fırakî'l-mezmûme* (Riyad: Dâru'r-Ra'ye, 1415/1994), 7/152, (No: 108).

¹⁰⁷ Beyhakî, *Kitâbu'l-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Muhammed b. Abdillâh, (b.y.: Mektebetu's-Sevâdî, ts.), 2/323, (No: 887).

¹⁰⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbu'l-'Azame*, 1/210, (No: 1).

¹⁰⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/250, (No: 6319).

¹¹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbu'l-'Azame*, 1/214-215, (No: 4).

¹¹¹ Rabî b. Habîb Ebû Amr el-Ezdî, *el-Câmiu's-sahîh müsnedu'l-imâm er-Rabî b. Habîb* (Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1349), 3/24, (No: 846); Ebü's-Şeyh, *Kitâbu'l-'Azame*, 1/216, (No: 5).

Eş'arî, "istivâ"yı Allah'ın bir fiili olarak değerlendirir ve bunun sıfat olmadığını belirtir. Çünkü Allah'ın fiileri O'nun zatiyla kaim değildir¹¹² dolayısıyla fiil olan istivânın sıfat olması mümkün değildir. Bu istivâ fiili, Allah'ın arşa meydana getirdiği ve istivâ olarak adlandırdığı, nüzul ve hareket olmayan bir eylemdir.¹¹³ Ayrıca ona göre "istivâ"nın anlamı "istilâ" (hâkim olma) olamaz zira Allah zaten her şeye hakimdir. Eğer arşa istivâ ettiğini bildirmişse burada arşın diğer eşyaya nazaran farklı bir konumu olması icap eder.¹¹⁴ Eş'arî'nin "istivâ"yı kastetmek şeklinde açıkladığı da nakledilir.¹¹⁵ Eş'arî'nin istivâyı Selef âlimlerinin metoduna uygun olarak Allah'ın kendisini nasıl tavsîf etmişse o şekilde yorumladığı ve konuyla ilgili hadisleri kabul ettiği görülmektedir.

4. Haberî Sıfatlar

Âyet ve hadislerde Allah'a atfedilen el, yüz, parmak gibi sıfatların mahiyeti ve nasıl anlaşılması gerektiği ulemâ arasında ihtilaf konusu olmuştur. Selef alimleri bunların te'vîl edilmeden kabul edilmesi görüşünü benimsemiş,¹¹⁶ kimileri de bu sıfatların tenzihe muvafık bir şekilde te'vîl edilmesi görüşünü seçmişlerdir.¹¹⁷

Rivâyetlerde geçtiği üzere Allah'ın (c.c.) kalpleri iki parmağı arasında oynattığını, gökleri bir parmağına, yerleri de bir parmağına koyduğunu ifade eden Eş'arî bu parmakların "bilâ keyf" olduklarını da ekler.¹¹⁸

Eş'arî'nin naklettiği bu bilgiler aslında iki farklı rivayetin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Kalplerin Allah'ın iki parmağı arasında olduğuna dair rivâyet Müslim,¹¹⁹ Tirmizî,¹²⁰ İbn Mâce¹²¹ ve Ahmed b. Hanbel¹²² tarafından farklı

¹¹² İbn Fûrek, *Mücerred*, 325.

¹¹³ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1346-1928), 113.

¹¹⁴ Eş'arî, *İbâne*, 410-411; *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 233-234.

¹¹⁵ Ebû Bekr Zeynüddin Mer'î b. Yusuf el-Hanbelî, *Ekâvilu's-sukât fî te'vîli'l-esmâ ve's-sıfât ve'l-âyâtî'l-muhkemât ve'l-muteşâbihât*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1406/1985), 127.

¹¹⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 290.

¹¹⁷ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 190.

¹¹⁸ Eş'arî, *İbâne*, 232-233.

¹¹⁹ Müslim, "Kader", 17.

¹²⁰ Tirmizî, "Kader", 7, (No: 2140; "De'avât", 89, (No: 3522).

¹²¹ İbn Mâce, "Sünnet", 13, (No: 199); "Duâ", (No: 3834).

¹²² İbn Hanbel, *Müsned*, 11/130, (No: 6569); 19/160, (No: 12107); 29/178, (No: 17630); 41/151, (No: 24604); 43/230, (No: 26133); 44/200, (No: 26576); 44/278, (No: 26679).

isnadlar ve benzer lafızlarla tahrîc edimiştir. Gökleri bir parmağına yerleri de bir parmağına koyduğuyla ilgili hadis ise Buhârî,¹²³ Ahmed b. Hanbel,¹²⁴ Nesâî¹²⁵ ve İbn Hibbân¹²⁶ tarafından nakledilmiştir.

Eş'arî'nin el ve parmaklar hakkında "bilâ keyf" kaydını koyması Eş'arî'nin Mücessime ile Mutezile arasında orta yolu bulma çabası olarak görmek mümkündür.¹²⁷ Onun bu sıfatları "bilâ keyf" olarak kayıtlaması bir nevi te'vîl sayılabilir. Çünkü "Allah'ın eli, yüzü vardır ama insanlarınki gibi değil" demek de lafzın zahiri anlamından çıkmaktır.¹²⁸ Eş'arî'nin itirazı lafzın zahiri anlamının dışına çıkılmasına değildir. Bilakis yapılan te'vîlin dil kaidelerine uygun olmamasını veya diğer naslarla çelişmesini eleştirmektedir.

5. Çocukların Ahiretteki Durumu

İyilerin cennete, kötülerin de cehenneme gidecekleri âyette dile getirilmiştir.¹²⁹ Ancak teklîf çağına gelmeden ölen çocukların ahiretteki durumlarının nasıl olacağı, onların cennete mi cehenneme mi girecekleri veya ikisinin arasında bir yerde mi duracakları âlimler tarafından tartışılmıştır.¹³⁰ Eş'arî'den konuyla ilgili farklı görüşler nakledilmiştir. Örneğin *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde müşrik veya mümin çocuğu ayırımı yapmaz. Tüm çocukların durumlarının Allah'a havale edildiğini, dilerse onlara azap edeceğini dilerse onlara farklı bir muamelede bulunabileceğini zira Allah'ın kişinin ne yapacağını bildiğini ifade eder.¹³¹

Bir diğer görüşüne göre Eş'arî, çocukların ahirette azap görmelerinin mümkün olduğunu ve Allah'ın şayet bunu yaparsa da âdil olacağını savunur. Çünkü O, hâkimdir ve her şeyin sahibidir. O'nun üstünde bir âmir, yasaklayıcı veya sınırlayıcı bir güç yoktur. Böyle olunca yaptığı hiçbir şey kötü olmaz. Bizim yaptıklarımızın kötü olarak değerlendirilmesi bize çizilen sınırların dışına

¹²³ Buhârî, "Tefsîr", 39, 2, (No: 4811); "Tevhîd", 19, (No: 7414-7415); "Tevhîd", 36, (No: 7513).

¹²⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 7/164, (No: 4087); 7/377, (No: 4368).

¹²⁵ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, "Nuût", 16, (No: 7640); "Nuût", 51, (No: 7689); "Tefsîr", 39, 6, (No: 11386-11388).

¹²⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, 11/319-320, (No: 7326).

¹²⁷ Ahmet Erkol, "Kelâmî Bilgi Yöntemi Olarak Cedel ve Cedel Yöntemini Kullanmada Eş'arî Örneği", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2002), 90.

¹²⁸ Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet", 75.

¹²⁹ İnfîtâr, 82/13-14.

¹³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/246-247.

¹³¹ Eş'arî, *Makâlât*, 296.

çıkamamızdan kaynaklanır, oysa Allah için böyle bir hudut söz konusu değildir.¹³² Çocukların dünyada hastalık vb. durumlarla acı çekmesiyle, âhirette azap görmeleri arasında bir kıyaslama yapan Eş'arî, dünyada babalarına ibret olması için çocukların acı çekmeleri gibi âhirette de babalarına azap vermek için kafirlerin çocukların cezalandırılabilceğini söyler. Akabinde konuyla ilgili şu rivâyeti aktarır: Haberde denilmiştir ki: Çocuklar için kıyamet günü bir ateş yakılır ve onlara "Buna girin" denilir. Ateşe girenler cennete, girmeyenler ise cehenneme konulur.¹³³ Eş'arî, müşrik çocukları hakkındaki görüşünün bu rivâyette geçtiği gibi olduğunu kaydeder.¹³⁴ Buradaki ifadelerini esas alırsak müşrik çocukları hakkındaki düşüncesinin, onların âhirette imtihan edilecekleri yönünde olduğu görülür.

Çocukların âhirette imtihan edilmeleriyle ilgili rivâyet İbnü'l-Ca'd (ö. 240/844-45) tarafından Ebû Sâid kanalıyla tahrîc edilmiştir. Rivâyete göre kıyamet günü fetret devrinde ölen, akıl sağlığı yerinde olmayan ve çocukken ölenler için bir ateş yakılır ve onlara ateşe girmeleri söylenir. Allah'ın ilmine göre iyi olanlar emre ittaat ederler, kötü olanlar ise emri yerine getirmezler. Bunun üzerine Allah onlara, "Bizzat bana isyan ettiniz, size gaybden haber verecek olan peygamberlerime nasıl iman edecektiniz" buyurur.¹³⁵ Bu hadis, senedinde yer alan Atiyye b. Sa'd el-Avfi'den dolayı zayıftır.¹³⁶ Bezzâr (ö. 292/905)¹³⁷ ve Ebû Ya'lâ'nın¹³⁸ Enes b. Mâlik'ten naklettiği tarikte bu üç gruba ilave olarak ihtiyarlar da zikredilmiştir. Ancak bu iki rivâyet de isnadında bulunan Leys b. Ebî Süleyym yüzünden zayıf addedilmişlerdir.¹³⁹

Eş'arî, konuyla alakalı başka bir rivâyeti isnadsız olarak şöyle aktarır: Hz. Peygamber'den rivayet edildiğine göre O, Hz. Âişe'ye "Eğer istersen sana o çocukların cehennemdeki bağırışlarını dinletirim." buyurmuştur.¹⁴⁰ Bu rivâyet ise çocukların, en azından bazılarının cehennemde olacıklarına işaret etmektedir.

¹³² Eş'arî, *Luma'*, 116-117.

¹³³ Eş'arî, *İbâne*, 523.

¹³⁴ Eş'arî, *İbâne*, 269.

¹³⁵ Ebû'l-Hasan Alî b. el-Ca'd el-Cevherî, *Müsnedu İbni'l-Ca'd* (Beyrut: Darul-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996), 300-301, (No: 2038).

¹³⁶ Ebu'l-Haccâc Cemalüddin Yûsuf b. Abdirrahman el- Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk, Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1415/1994), 20/147-148, (No: 3956).

¹³⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahr'z-zehhâr el-ma'rûf bi müsnedi'l-Bezzâr*, thk. Âdil b. Sa'd (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1424/2003), 4/104, (No: 7594).

¹³⁸ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 7/225, (No: 1469).

¹³⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 24/283, (No: 5017).

¹⁴⁰ Eş'arî, *İbâne*, 523.

Ahmed b. Hanbel¹⁴¹ ve İbnü'l-Ca'd'ın¹⁴² Hz. Âişe'den naklettikleri bu rivâyet senesinde bulunan Ebû Ukayl'in cerh edilmesinden dolayı zayıftır.¹⁴³

İbn Fûrek ise Eş'arî'nin, nakledilen haberlere istinaden müminlerin çocuklarının, babalarıyla beraber cennette olacakları görüşünde olduğunu belirtir. Müşrik çocuklarının âhiretteki durumu hakkında ise tevakkuf ettiğini ve onların günahkârlar gibi (affedebilebilir, azap da edilebilir) olacaklarını düşündüğünü ifade eder. Çünkü ona göre bu konuda, onlara itimat etmenin mümkün olmadığı bazı müteâriz rivâyetlerin yanında tevakkuf etmeyi gerektiren haberler de vardır. Müteâriz olanlara örnek olarak ise Hz. Hatice'nin, Rasûlullah'a önceki çocuklarının durumunu sorduğu, Hz. Peygamber'in de "Onlar babalarıyla beraber ateştedir" şeklinde cevap verdiği rivâyet ile yukarıda zikredilen "Eğer istersen sana o çocukların cehennemdeki bağırışlarını dinletirim." rivâyetini kaydeder. Bu rivâyetlerin "Çocukların cennet hizmetçileri olacağı" ve "Kiyamet günü bir ateş yakılıp onların imtihan edileceği" hadisleriyle teâruz ettikleri için "Allah, o çocukların ne yapacaklarını daha iyi bilir" hadisinin esas alınıp tevakkuf edilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁴⁴

Müminlerin çocuklarının cennette olacakları ile ilgili rivâyet Ahmed b. Hanbel,¹⁴⁵ İbn Hibbân¹⁴⁶ ve Hâkim¹⁴⁷ tarafından Ebû Hüreyre tarikiyle tahrîc edilmiştir. Bu rivâyetlerin dışında Eş'arî'nin değinmediği ve hem mümin hem de müşrik çocuklarının cennette Hz. İbrahim'in himayesinde olduklarını ifade eden Buhârî,¹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel,¹⁴⁹ İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849),¹⁵⁰ Rûyânî (ö. 317/919-20)¹⁵¹ ile İbn Hibbân'ın¹⁵² naklettiği hadisler de vardır.

¹⁴¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 42/484, (No: 25743).

¹⁴² İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, 436, (No: 2969).

¹⁴³ Mizzî, *Tehzîb*, 31/513-515, (No: 6908).

¹⁴⁴ İbn Fûrek, *Mücerred*, 144-145.

¹⁴⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, 14/71, (No: 8324).

¹⁴⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, 16/481, (No: 7446).

¹⁴⁷ Hâkim, *Müstedrek*, 1/541, (No: 1418).

¹⁴⁸ Buhârî, "Ta'bir", 48, (No: 7047).

¹⁴⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 33/288, (No: 2094).

¹⁵⁰ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî, *el-Musanef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible, 1427/2006), 16/47, (No: 31126).

¹⁵¹ Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, *Müsnedu'r-Rûyânî* (Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1416/1995). 2/63, (No: 836).

¹⁵² İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/431, (No: 655).

Müşrik çocuklarının cennet hizmetçileri olacaklarını ifade eden rivâyeti ise Ebû Dâvûd et-Tayâlisî,¹⁵³ Bezzâr,¹⁵⁴ Rûyânî¹⁵⁵ ve Taberânî¹⁵⁶ nakletmişlerdir. Ebû Ya'lâ'nın Enes b. Mâlik'ten naklettiği tarihte ise müşrik veya mümin çocukları oldukları zikredilmeksizin "Çocuklar cennet hizmetçileridir" ifadeleriyle rivâyet edilmiştir.¹⁵⁷ Ancak bu rivâyetlerin tamamı isnadlarında bulunan râvileri sebebiyle zayıf addedilmişlerdir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ile Ebû Ya'lâ'nın tarihleri isnadlarında bulunan Yezîd b. Ebân'dan dolayı zayıftır.¹⁵⁸ Bezzâr (4516 nolu), Rûyânî ve Taberânî'nin (2045, 6993 nolu) hadisleri Abbâd b. Mansûr yüzünden zayıf sayılmıştır.¹⁵⁹ Bezzâr (7466 nolu) ve Taberânî'nin (5355 nolu) rivâyetleri Ali b. Zeyd'den;¹⁶⁰ Taberânî'nin (2972 nolu) isnâdı da Mukâtil b. Süleyman'dan¹⁶¹ dolayı zayıftır.

Çocukların durumlarının Allah'a havale edilmesini ifade eden rivâyetlere gelecek olursak, bunlar üç farklı şekilde nakledilmişlerdir. Birincisi müşrik çocukları hakkında Hz. Peygamber'e soru sorulduğu, Onun da "Onların neler yapacaklarını, Allah daha iyi bilir" şeklinde karşılık verdiği rivâyetlerdir. Bunlar Buhârî,¹⁶² Müslim,¹⁶³ Ebû Davûd,¹⁶⁴ Nesâî¹⁶⁵ ve Ahmed b. Hanbel¹⁶⁶ tarafından tahrîc edilmişlerdir.

İkincisi müşrik veya mümin ayırımı yapılmaksızın çocukların fitrat üzere olduğunu ve Allah'ın, küçükken ölenlerin hangi amelleri işleyeceklerini daha iyi bildiğini söyleyen rivâyetlerdir ki bunları da Buhârî,¹⁶⁷ Müslim,¹⁶⁸ Ebû Davûd,¹⁶⁹ Tirmizî,¹⁷⁰ Mâlik b. Enes,¹⁷¹ Ahmed b. Hanbel¹⁷² nakletmişlerdir.

¹⁵³ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 3/580-581, (No: 2225).

¹⁵⁴ Bezzâr, *Müsned*, 10/384-385, (No: 4516); 14/39, (No: 7466).

¹⁵⁵ Rûyânî, *Müsned*, 2/64, (No: 838).

¹⁵⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 2/302, (No: 2045); 3/220, (No: 2972); 4/294, (No: 5355); *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, 7/295, (No: 6993).

¹⁵⁷ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 7/140, (No: 4090).

¹⁵⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 32/64, (No: 6958).

¹⁵⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 14/156, (No: 3093).

¹⁶⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 20/434, (No: 4070).

¹⁶¹ Mizzî, *Tehzîb*, 28/449-450, (No: 6161).

¹⁶² Buhârî, "Kader", 3, (No: 6597, 6598).

¹⁶³ Müslim, "Kader", 26, 27, 28.

¹⁶⁴ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 18, (No: 4711).

¹⁶⁵ Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, (Haleb, Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1414/1994), "Cenâiz", 60, (No:1949-1951).

¹⁶⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, 3/343-344, (No: 1845); 5/161, (No: 3034); 12/278, (No: 7325); 12/490, (No: 7520); 13/76, (No: 7637); 15/51, (No: 9103); 16/103, (No: 10084); 16/420-421, (No: 10721).

¹⁶⁷ Buhârî, "Kader", 3, (No: 6599).

Üçüncüsü Hz. Âişe'nin ölen bir çocuk için, "Ona müjdelersun. Cennet kuşlarından bir kuş oldu." sözü üzerine Rasulullah'ın Hz. Âişe'ye "Allah'ın cennet ile cehennemi ve bunlar için bazı insanları yarattığını bilmiyor musun?" buyurduğu rivâyetlerdir. Bunlar ise Müslim,¹⁷³ Ebû Davûd,¹⁷⁴ İbn Mâce¹⁷⁵ ve Ahmed b. Hanbel¹⁷⁶ tarafından rivâyet edilmişlerdir.

Hz. Hatice'nin Rasulullah'a, önceki çocukları hakkında soru sorduğu rivâyeti Ahmed b. Hanbel, Hz. Ali'den nakletmektedir. Hz. Hatice, önceki eşinden olan ölmüş iki çocuğunun âhiretteki durumu hakkında Rasulullah'a soru sorar. Hz. Peygamber de onların ateşte olacağını söyler. Rasulullah'tan olan çocuğunun durumunu sorunca Hz. Peygamber onun cennetlik olduğunu, müminlerin çocuklarının cennete, müşriklerin çocuklarının ise cehenneme gideceklerini buyurur ve peşinden şu ayeti okur: "O kimseler ki imân ettiler ve zürriyetleri de iman konusunda onlara uydular, zürriyetlerini onlara ilhak ettik." (Tûr, 52/21).¹⁷⁷ İsnadında yer alan Muhammed b. Osman'ın meçhûl olması yüzünden rivayetin zayıf sayılması bir yana, münker olduğu da ifade edilmiştir.¹⁷⁸

Taberânî'nin Hz. Hatice vasıtasıyla aktardığı rivâyete göre Hz. Hatice ile Rasulullah arasında şöyle bir diyalog geçer:

Hz. Hatice: Sizden olan çocuklarım nerede olacak?

Rasulullah: Cennette.

Hz. Hatice: Peki amel işlemeden mi?

Rasulullah: Onların ne yapacaklarını Allah daha iyi bilir.

Hz. Hatice: Peki sizden önceki çocuklarım nerede olacak?

Rasulullah: Ateşte.

Hz. Hatice: Peki amel işlemeden mi?

¹⁶⁸ Müslim, "Kader", 23, 24.

¹⁶⁹ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 18, (No: 4714).

¹⁷⁰ Tirmizî, "Kader", 5, (No: 2138).

¹⁷¹ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985), "Cenâiz", 52.

¹⁷² İbn Hanbel, *Müsned*, 12/413, (No: 7445); 13/510, (No: 8179); 14/233, (No: 8562); 16/173-174, (No: 10241).

¹⁷³ Müslim, "Kader", 30,31.

¹⁷⁴ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 18, (No: 4713).

¹⁷⁵ İbn Mâce, "Sünnet", 10, (No: 82).

¹⁷⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, 42/484, (No: 25742).

¹⁷⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, 2/348-349, (No: 1131).

¹⁷⁸ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.), 3/642, (No: 7933).

Rasulullah: Onların ne yapacaklarını Allah daha iyi bilir.¹⁷⁹

Bu rivâyet isnadındaki inkıtâdan dolayı zayıftır zira senedde yer alan Abdullah b. el-Hâris'in Hz. Hatice ile ne likâsı ne de muasarâtı vardır.¹⁸⁰

Ebû Dâvûd'un Hz. Âişe'den naklettiği rivâyette ise yukarıdakine benzer bir diyalog Hz. Âişe ile Rasulullah arasında geçmiştir.

Hz. Âişe: Müslümanların çocuklarının durumu ne olacak?

Hz. Peygamber: Onlar da babaları gibidir.

Hz. Âişe: Amel işlemeden mi?

Hz. Peygamber: Onların ne yapacaklarını Allah daha iyi bilir.

Hz. Âişe: Müşriklerin çocuklarının durumu ne olacak?

Hz. Peygamber: Onlar da babaları gibidir.

Hz. Âişe: Amel işlemeden mi?

Hz. Peygamber: Onların ne yapacaklarını Allah daha iyi bilir.¹⁸¹

İbn Abdilberr tarafından Hz. Âişe kanalıyla tahrîc edilen başka bir tarike göre Hz. Hatice bu soruyu farklı aralıklarla üç defa sormuş, birincisinde babalarıyla beraber ateşe atılacakları, ikincisinde durumlarının Allah'a havale edildiği ve üçüncüsünde ise "Hiçbir günahkar başkasının günahını yüklenmez." (Fâtır, 35/18) âyeti nâzil olduktan sonra onların fitrat üzere oldukları veya cennete girecekleri cevabını almıştır.¹⁸² Bu rivâyet isnadında bulunan Abdulaziz b. Ebân el-Kuraşî'nin hadis uydurmakla ithâm edildiği için ihticâca elverişli gözükmemektedir¹⁸³.

Çocukların ahiretteki durumları ile alakalı rivâyetlere baktığımızda bunlardan bazılarının diğerleriyle teâruz halinde olduklarını söyleyebiliriz. Bu teâruzu gidermek için Eş'arî'den nakledilen iki görüş olduğu müşahede edilmiştir. Birincisinin müteâruz rivâyetler hakkında tevakkuf etmek olduğu yukarıda kaydedilmişti. İkinci görüş ise bunları cem' ve telif etmektir. Yani, cennet hizmetçisi olacak olanlar, kendilerine ateş yakılıp ona girmeleri emredilenler içerisinde emri yerine getirenlerdir. Haklarında "İstiyorsan sana onların bağırışlarını dinletebilirim." denilenler ise bu emre muhalefet edenlerdir.

¹⁷⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 23/16, (No: 27).

¹⁸⁰ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib* (Haydarabad: Meclisu Dâiretu'l-Me'ârif en-Nizâmiyye, 1325), 5/180, (No: 310).

¹⁸¹ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 18, (No: 4712).

¹⁸² Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvatta' mine'l-meâni ve'l-esânid*, thk. Mustafa b. Ahmed, vd. (Rabat: Vezâretu Umûmî'l-Evkâf, 1387/1967), 18/117.

¹⁸³ Mizî, *Tehzib*, 18/110, (No: 3434).

Dolayısıyla Allah'ın ilminde, büyüdüğü zaman iman edeceği bilinen kişiler cennet hizmetçileri, büyüdüğü zaman kâfir olacakları bilinenler ise cehennem ehli olacaklardır.¹⁸⁴

Eş'arî'nin, meseleye dair bütün rivâyetleri cem' ve telif etmek istediği görülmektedir. Oysa bunların içerisinde zayıf olanlar olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Eş'arî'nin böylesi önemli bir konuda sahih olmayan hadisleri kullanması daha da önemlisi sahih rivâyetler varken zayıf olanlarla ihticâc etmesi isabetli olmamıştır.

Görüldüğü gibi konuyla ilgili farklı ve birleriyle teâruz oluşturan rivâyetler kaydedilmiş ve bunun neticesinde çeşitli görüşler oluşmuştur. Bunları şöyle özetleyebiliriz: Çocukların durumu Allah'ın elindedir. Onlar babalarına tabidir. Cennet ile cehennem arasında olacaklar. Cennet hizmetçiliği yapacaklar. Toprak olacaklar. Cehenneme gidecekler. İmtihan edilecekler. Cennete gidecekler. Bu konuda tevakkuf etmek gerekir.¹⁸⁵ Zikredilen görüşler arasında, rasûl gönderilmeden kimseye azap edilmeyeceği âyetine (İsrâ, 17/15), yukarıda zikredilen çocukların cennette Hz. İbrahim'in gözetiminde olacaklarına dair rivâyete ve mükellefiyetin çocuklar için söz konusu olamayacağı delillerine istinaden çocukların cennetlik oldukları yönündeki görüş, daha isabetli gözükmektedir.¹⁸⁶

6. Kader Meselesi

Kökeni İslâm öncesine dayanan insanın eylemlerinde hür olup olmadığı tartışması Cehm b. Safvân'ın (128/745-46) dâiliğini yaptığı Cebriyye ile Mutezile arasında tartışma konusu olmuştur. Cebriyye'nin insan iradesini yok sayan yaklaşımı, Mutezile'nin insanı, fiilinin hâlıkı gören tutumunun oluşumunda önemli bir rol oynamıştır.¹⁸⁷ Eş'arî ise kulun fiilinin Allah tarafından yaratıldığını, ancak kesb yönüyle kula taallük ettiği için sorumlu olduğunu söyleyerek orta bir yol bulmaya çalışmıştır.¹⁸⁸ Kader meselesi ile ilgili bir diğer tartışma konusu Allah'ın henüz gerçekleşmemiş olayları bilip bilmediği hususudur. Eş'arî Allah'ın gelecekte vuku bulacak şeyleri bildiğini delillendirme maksadıyla Rasulullah'ın

¹⁸⁴ İbn Fûrek, *Mücerred*, 145.

¹⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/246-247.

¹⁸⁶ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc* (b.y.: el-Matbaatu'l-Mısıryye, 1348/1929), 16/208.

¹⁸⁷ Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 145-146.

¹⁸⁸ Eş'arî, *Luma'*, 73-78.

şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "Sizden birinin, annesinin karnındaki yaratılışı kırk gündedir. Sonra aynı süre geçtikten sonra bir kan pıhtısına dönüşür. Yine aynı süre geçtikten sonra bir et parçasına dönüşür. Ardından Allah, meleği gönderip ona dört şeyi yazmasını emreder: Ecelini, rızkını, amelini ve kötü mü yoksa iyi mi olacağını. Ardından ona ruh üfler. Sizden biri cennet ehlinin amelini işler ta ki onunla cennet arasında bir arşın mesafe kalır da yazgısı ona galebe çalar, cehennem ehlinin amelini işlemeye başlar ve oraya girer. Yine sizden biri cehennem ehlinin amelini işler ta ki onunla cehennem arasında bir arşın mesafe kalır da yazgısı ona galebe çalar, cennet ehlinin amelini işlemeye başlar ve oraya girer".¹⁸⁹ Bu hadis Buhârî,¹⁹⁰ Müslim,¹⁹¹ Ebû Dâvûd,¹⁹² İbn Mâce¹⁹³ ve Ahmed b. Hanbel¹⁹⁴ tarafından tahrîc edilmiştir.

Eş'arî bu rivâyetlerin, kaderi inkar edenlerin, Allah'ın bir şey meydana gelmeden onu bilemeyeceği yönündeki iddialarını boşa çıkardığını ifade eder. Çünkü Allah rivâyetlerde zikredilen hususları yazıyorsa ve yazılmasını emrediyorsa onları biliyor demektir. Zira bilinmeyen bir şey yazılamaz.¹⁹⁵

Bir kısım insanın cennet diğer bir kısmının ise cehennem için yaratıldığını savunan Eş'arî delil olarak "kabdateyn" hadisini zikreder.¹⁹⁶ Bu rivâyete göre Allah (c.c.) insanları iki tutam olarak yaratmış bir kısmına cennete diğerine de cehenneme girin buyurmuştur.¹⁹⁷ Hz. Ömer ile Rasulullah arasında geçen şu diyalog da aynı bağlamda aktarılmıştır. Hz. Ömer: Ey Allah'ın Rasulü yaptığımız ameller Allah tarafından yazılmış mıdır, yoksa biz onları baştan mı işliyoruz. Hz. Peygamber: Bunlar bitmiş işlerdir. Hz. Ömer: O zaman amelini ne anlamı var? Hz. Peygamber: Amel edin herkes ne için yaratıldıysa ona müyesser kılınır buyurmuştur.¹⁹⁸ Ahmed b. Hanbel,¹⁹⁹ tarafından tahrîc edilen bu rivâyet Hz. Ebû

¹⁸⁹ Eş'arî, *İbâne*, 563-565.

¹⁹⁰ Buhârî, "Bedu'l-Halk", 6, (No: 3208); "Enbiyâ", 1, (No: 3332); "Kader", 1, (No: 6594); "Tevhîd", 28, (No: 7454).

¹⁹¹ Müslim, "Kader", 1.

¹⁹² Ebû Dâvûd, "Sünnet", 17, (No: 4708).

¹⁹³ İbn Mâce, "Sünnet", 10, (No: 76).

¹⁹⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 7/48-49, (No: 3934).

¹⁹⁵ Eş'arî, *İbâne*, 572.

¹⁹⁶ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 251.

¹⁹⁷ Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *Kitâbu'l-Câmi'*, thk. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1392/1972), (Abdürrezzak'ın Musannef'i ile birlikte), 11/123, (No: 20094); Bezzâr, *Müsned*, 8/46, (No: 3032).

¹⁹⁸ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 251-252.

¹⁹⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 9/140, (No: 5140); 9/344, (No: 5481).

Bekr,²⁰⁰ Abdullah b. Amr,²⁰¹ Zi'l-lihye el-Kilâbî²⁰² ve Ebu'd-Derdâ²⁰³ tarihleriyle de nakledilmiştir. Eş'arî'ye göre mahlukatın, Allah'ın ilminde bilinen hususların dışına çıkmaları mümkün değilse de onların günahlardan sakınmaları, emirleri yerine getirmeleri, nehiyleri terketmeleri gerekir. Allah'a itaat eden övülmeye, O'na isyan eden de yerilmeye müstahak olur.²⁰⁴

Eş'arî, Musa b. İsmail ← Hammâd ← Hişâm b. Urve ← Urve ← Hz. Âişe isnadıyla Rasulullah'ın şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: Kişi cennet ehlinin amellerini işler oysa kitapta onun cehennem ehlinden olacağı yazılmıştır. Ölmeden önce değişir cehennem ehlinin amellerini işler, ölür ve ateşe girer. Yine kişi cehennem ehlinin amellerini işler, oysa kitapta onun cennet ehlinden olacağı yazılmıştır. Ölmeden önce değişir cennet ehlinin amellerini işler, ölür ve cennete girer.²⁰⁵ Bu hadis Ahmed b. Hanbel,²⁰⁶ İshâk b. Râhûye²⁰⁷ ve Ebû Ya'la el-Mevsîlî²⁰⁸ tarafından senedin ibtidâsındaki râvi hariç aynı isnad ve lafızla rivâyet edilmiştir.

Eş'arî, bu hadislerin, Allah'ın gelecekte ortaya çıkacak şeyleri bildiğine, yazdığına, cennet ve cehennem için iki grup yarattığına delalet ettiğini ve Kur'ân'ın da bu hususu "Allah bir grubu hidâyete erdirdi, bir grup da dalâlete müstehak oldu (Arâf, 7/30)". "Bir kısmı cennette bir kısmı da cehennemdedir (Şûrâ, 42/7)". "Artık onlardan kimi bedbaht kimi de mesuttur (Hûd, 11/105)". "Andolsun biz cehennem için cinlerin ve insanların birçoğunu hazırladık (Arâf, 7/179)". âyetleriyle dile getirdiğini söyler.²⁰⁹

Demirci, Eş'arî'nin, bu rivâyetlerin metinlerindeki problemleri görmezden geldiğini dile getirmiştir. Demirci'ye göre bu hadisler, insan iradesini yok saymakta, iyi amellerin ve günah işlemenin bir anlamı olmadığını ifade etmektedir.²¹⁰ Oysa yukarıdaki hadislerin hiçbiri günah işlemenin bir sakıncası olmadığını ya da ibadet etmenin beyhude olduğunu söylememiştir. Bilakis iyinin kötüyü, kötünün de iyiye dönebileceğine işaret etmiştir. Nitekim bunun pekçok

²⁰⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 1/199-200, (No: 19).

²⁰¹ Tirmizî, "Kader", 8, (No: 2141).

²⁰² İbn Hanbel, *Müsned*, 27/188, (No: 16630).

²⁰³ İbn Hanbel, *Müsned*, 45/480, (No: 27487).

²⁰⁴ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 252.

²⁰⁵ Eş'arî, *İbâne*, 577-580.

²⁰⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, 41/279, (No: 24762).

²⁰⁷ İbn Râhûye, *Müsned*, 2/312, (No: 837).

²⁰⁸ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/128, (No: 4668).

²⁰⁹ Eş'arî, *İbâne*, 580.

²¹⁰ Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet", 79.

örneğine rastlamak mümkündür. Hayatının büyük bir bölümünü inançsız olarak geçirenler ihtidâ edebildiği gibi başta mümin olan biri irtidât edebilir. Dolayısıyla kişinin iyi veya kötü olduğu ancak ölüm esnasındaki durumuyla ortaya çıkar. Ancak kişinin durumundaki bu değişim bize görünen tarafıyla alakalıdır. Allah'ın ilminde ise bir değişme olmamaktadır.²¹¹ Yani kişi hangi ameli işlerse işlesin, Allah onun akıbetini bilir. Eş'arî'nin bu rivâyetleri zikretmesindeki amacı Allah'ın ilminin henüz vuku bulmamış olayları da kapsadığını ortaya koymaktır. Kişi Allah'ın ilminin dışına çıkamasa da yaptığı iyiliklerle övgüyü, işlediği günahlarla da yergiyi hak eder. Kulun iradesinin bir anlamı olmadığını, hatta günah işlemek ile ibadet etmenin eşit olduğunu düşünmek ise akli başında birinin savunacağı bir yaklaşım değildir.

7. Şefâat Meselesi

Hz. Peygamber'in, ümmetine şefâat edeceği konusunda bir ihtilaf olmamakla birlikte, bu şefâatin kime yapılacağı hususu tartışma konusu olmuştur. Mutezile, şefâatin tövbe etmiş müminler için yapılacağını savunmuştur.²¹² Eş'arî ise Rasulullah'ın şefâatinin ümmetinden büyük günah işleyenler için olduğu konusunda Ehl-i Sünnet'in icmâi olduğunu düşünür.²¹³ Hasımlarına şefâatin büyük günah işleyenler için mi, yoksa ihlas sahibi müminler için mi olacağını sorar ve onların muhtemel cevaplarının kritiğini yapar. Şefâatin büyük günah işleyenler için olacağını söylediklerinde kendisiyle aynı görüşte olacaklarını belirtir. Şefâatin, cennete girecekleri müjdelenmiş kişiler için olacağını söylediklerin de ise onlara şu itirazlarda bulunur: Eğer bunlara cennet vadedilmişse, Allah (c.c.) da vadine muhalefet etmeyeceğine göre cennete girmemeleri söz konusu olmayan kişilere şefâat etmenin ne anlamı vardır? Aynı şekilde cenneti hak etmiş bir kişinin oraya girmesinin ertelenmesi zulüm olacağından onların görüşlerine göre bunun için şefâat edenler haşa Allah'ın zulmetmemesi için şefâat ederler gibi bir anlam ortaya çıkar.

Hz. Peygamber'in, cennete girme konusunda değil de sadece kişilere fazladan lütf ihlan edilmesi hakkında şefâat edeceğini söylemeleri durumunda ise onlara şöyle cevap verir: Allah zaten bunu "Onlara mükâfatlarını tastamam vermek ve lütfundan artırmak için." (Fâtır, 35/30) âyetiyle vadetmemiş midir? O zaman size göre Allah'ın vadinden caymaması için şefâat yapıyor ki bu da

²¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/488.

²¹² Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-Hamse*, 688.

²¹³ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 288; İbn Fûrek, *Mücerred*, 167.

sözünüzün ne kadar câhilane olduğunu gösterir.²¹⁴ Burada Eş'arî'nin itiraz ettiği nokta şefâatin fazladan lütuf ihsân edilmesi için yapılması değil, şefâatin sadece bundan ibaretmiş gibi yorumlanması olsa gerek. Çünkü bu durumda Rasulullah'ın günahkarlara şefâat etme meziyeti ortadan kalkmaktadır.²¹⁵

Eş'arî muhaliflerinin şefâat ile ilgili görüşlerini eleştirdikten sonra kendisinin meseleye dair görüşünü açıklar. Ona göre makul şefâat, azap görmeyi hak etmiş birinin azabının kaldırılması veya birine kendisine vadilmeyen bir şey ile lütufta bulunulması için yapılan şefâattir. Çünkü yapılacak lütuf önceden vadedilmiş olursa şefâatin bir anlamı kalmaz. "Onlar onun rıza gösterdiği kimselerden başkasına şefâat etmezler." (Enbiyâ, 21/28) âyeti hakkında ise bu kişilerin (razı olunanlar değil de) haklarında şefâat yapılmasına rıza gösterilenler olduklarını²¹⁶ ya da Allah'ın bu kişilerden fiskları sebebiyle razı olmasa da imanlarından ve tevhid inançlarından dolayı razı olabileceği izahını yapar.²¹⁷

Rasulullah'ın yapacağı şefâatin farklı veçheleri olduğunu savunan Eş'arî bunun günahkarlar için günahlarının affedilmesi, tevbe edenler için tevbe edenlerin kabulü, muhsinler içinde de nimetlerinin ve derecelerinin arttırılması yönünde tecelli edeceğini belirtir. Şefâatin, cennete girmeden önce olabileceği gibi oraya gittikten sonra da gerçekleşebileceğini söyler. cennete girmeden önceki şefâatin hesabın çabuk görülmesi, insanların mahşer yerinden çıkarılması ve oradaki zorlukların giderilmesi, cennete girdikten sonra da derecelerin arttırılması için olacağını dile getirir.²¹⁸

Eş'arî, Hz. Peygamber'den şefâatinin büyük günah işleyenler için olduğunu rivâyet edildiğini aktarır.²¹⁹ Bu hadisi Ebû Dâvûd,²²⁰ Tirmizî²²¹ ve Ahmed b. Hanbel,²²² Enes b. Mâlik'ten, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî,²²³ Câbir b. Abdullah'dan "Şefâatim büyük günah işleyenler içindir." lafzıyla tahrîc etmişlerdir.

Eş'arî'nin kendisine yöneltilmesi muhtemel bazı sorulara cevaplar vererek şefâat ile ilgili düşüncesinin temellerini desteklemeyi amaçladığı

²¹⁴ Eş'arî, *İbâne*, 593-594.

²¹⁵ İbn Fûrek, *Mücerred*, 167.

²¹⁶ Eş'arî, *İbâne*, 594.

²¹⁷ İbn Fûrek, *Mücerred*, 168-169.

²¹⁸ İbn Fûrek, *Mücerred*, 167.

²¹⁹ Eş'arî, *İbâne*, 594.

²²⁰ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 23, (No: 4739).

²²¹ Tirmizî, "Sıfatu'l-Kiyâme", 11, (No: 2435-2436).

²²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/439, (No: 13222).

²²³ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 3/250, (No: 1774).

görülmektedir. Bu itirazlardan biri şudur: Şefâat, "Ey Rabbimiz, rahmetin ve bilginle herşeyi kuşatmışsın. Tevbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla ve onları cehennem azabından muhafaza eyle." (Mümin, 40/7) âyetinde ifade edilen, meleklerin tevbe edenler ve Allah'ın yoluna uyanlar için istiğfârda bulunmalarına benzer. Dolayısıyla şefâat da Allah'ın, cennet vadettiği kişiler için yapılır. Bu itirazı yerinde bulmayan Eş'arî, Rasulullah'ın bağışlanan kimseler için şefâatte bulunmasının mümkün olduğu varsayıldığında aynı şekilde günah işlememiş kişiler için de şefâat etmesinin mümkün olması gerektiği sonucuna varıldığını ve bunun da yanlış olduğunu belirtir. Çünkü günahı affedilene azap edilmez, tıpkı günahı olmayana azap edilmeyeceği gibi.²²⁴ Burada ifade edilmek istenen şefâatin zaten olacak veya olması gereken bir şey için yapıldığında anlamsız olacağı hususudur.

"Siz zaten bütün müminlere cennet vadedilmesinin bunların cennete girmelerinin sebebi olduğunu söyleyerek şefâati devre dışı bıraktınız." itirazını hatalı bulan Eş'arî her ne kadar müminlere umumi bir vaat yapılmışsa da bu vaadin cennete girmeden önce azap görülmeyeceği anlamına gelmediğini ve şefâat ile bu muhtemel azabın izale edildiğini belirtir.

Konuyla ilgili bir diğer tenkit noktası azap gördükten sonra bazı müminlerin imanları vesilesiyle cennete girmeleri hususudur. Eğer bunlar imanları sayesinde cennete giriyorlarsa o zaman bu kişilere şefâat edilmesinin fonksiyonu nedir? Eş'arî, bu soruya şefâatin, cezanın tamamı çekilmeden bunların ateşten çıkarılmalarını sağladığını, dolayısıyla azaplarında bir hafifleme neticesini doğurduğunu belirtir. Ayrıca kendilerine göre cennete girmenin Allah'ın lütfu sayesinde gerçekleştiğini, bunun ne iman ne de itaatin karşılığı olduğunu ve Allah'ın bu ihsanını Hz. Peygamber'in şefâati esnasında vrettiğini ifade eder.²²⁵

Zikredilen bilgiler ışığında Eş'arî'nin şefâat alanını, büyük günah işleyenler için günahlarının bağışlanması, iyilerin derecelerinin yükseltilmesi, tevbe edenlerin tevbelerinin kabulü, âhiretteki hesabın çabuk görülmesi ve mahşerdeki zorlukların kaldırılması gibi geniş bir yelpazede tuttuğu görülmektedir. İlgili hadisleri kabul etmedikleri için diğer fırkaları eleştirmesi onun bu hadisleri bağlayıcı gördüğünü göstermektedir.

²²⁴ İbn Fûrek, *Mücerred*, 168.

²²⁵ İbn Fûrek, *Mücerred*, 169.

8. Havz Meselesi

Havz, âhirette Hz. Peygamber'e tahsîs edileceği söylenen büyük bir havuz anlamında kullanılmaktadır. İslâm âlimlerinin kâhir ekseriyeti havzın varlığını kabul edip konuyla ilgili hadisleri mütevâtir veya meşhûr olarak değerlendirerek havza inanmanın gerekliliğine işaret etmiştir. Ancak Hâriciyye, Cehmiyye ve Dırâriyye gibi bazı fırkalar havzın varlığını inkâr etmiş, Mutezile ise bunu "Allah'ın rızası" şeklinde yorumlayarak mecâza hamletmiştir.²²⁶

Hz. Peygamber'den birçok vecih ile rivâyet edilmesine ve O'nun ashabından da ihtilafsız olarak nakledilmesine rağmen Mutezile'nin havzı inkar ettiklerini belirten Eş'arî akabinden meseleye dair şu rivâyeti aktarır: Affân ← Hammâd b. Seleme ← Ali b. Zeyd ← el-Hasan ← Enes b. Mâlik isnadiyla rivâyet edildiğine göre Enes b. Mâlik, Ubeydullah b. Ziyâd'ın yanında Havzdan bahsetmiş, Ubeydullah'ın bunu inkar ettiğini duyan Enes b. Mâlik "Ben ona yapacağımı bilirim." deyip yanına varmış ona "Havzın nesini inkar ediyorsun." diye sorunca Ubeydullah, "Rasulullah'ın bundan bahsettiğini duydun mu?" şeklinde karşılık vermiştir. Bunun üzerine Enes b. Mâlik Hz. Peygamber'den pek çok defa "Havzın iki kenarı arası Eyle ile Mekke veya Sana ile Mekke arasındaki mesafe kadardır ve onun kapları gökyüzünün yıldızlarından daha fazladır." ifadelerini duyduğunu söylemiştir.²²⁷ Bu hadis senedin ibtidâsındaki Affân isimli râvi hariç aynı isnâd ve küçük lafız farklılıklarıyla Ahmed b. Hanbel²²⁸ tarafından tahrîc edilmiştir.

Eş'arî, Ahmed b. Abdullah b. Yunus ← Zâide ← Abdulmelik b. Umeyr ← Cündüb b. Süfyân isnâdıyla Rasulullah'ın "Ben sizin, Havz'ın başındaki öncünüzüm." buyurduğunu rivâyet etmiş ve konuyla ilgili pek çok haberin nakledildiğini belirtmiştir.²²⁹

Müslim²³⁰ bu hadisi aynı isnad ve lafızla, Buhârî,²³¹ İbn Mâce²³² ve Ahmed b. Hanbel²³³ ise aynı lafız ve farklı bir senedle tahrîc etmişlerdir. Müslim²³⁴ ile Ebû Ya'la el-Mevsilî'nin²³⁵ Câbir b. Semure'den aktardıkları tarihte

²²⁶ Mustafa Ertürk, "Havz-ı Kevser", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/546-8.

²²⁷ Eş'arî, *İbâne*, 598-600.

²²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/96, (No: 13405).

²²⁹ Eş'arî, *İbâne*, 601-602.

²³⁰ Müslim, "Fedâil", 25.

²³¹ Buhârî, "Rikâk", 53, (No: 6589).

²³² İbn Mâce, "Zühd", 36, (No: 4306).

²³³ İbn Hanbel, *Müsned*, 31/108, (No: 18809).

²³⁴ Müslim, "Fedâil", 44.

ise Rasulullah'ın "Ben sizin Havzın başındaki öncünüzüm, onun iki kenarı arasındaki uzaklık Sana ile Eyle arasındaki mesafe kadardır ve onun kapları, yıldızlar kadardır." buyurduğu rivâyet edilmiştir.

Havz'ın Rasulullah'a bahşedilen bir lutuf olduğunu belirten Eş'arî onun uzunluğu, genişliği içindeki içeceğin tadı, rengi içerken hissedilen lezzet gibi ayrıntıların nakledilen haberlere dayandığını ve aklın bütün bunları mümkün gördüğünü söyler. Müslümanların dualarında, Allah'tan (c.c.) onları Hz. Peygamber'in Havz'ından içmekten mahrum etmemelerini dilemelerinin yaygınlık kazanmasını da konuyu destekleyen bir husus olarak zikreder. Ayrıca havzın "Şüphesiz biz sana Kevser'i verdik." (Kevser, 108/1) âyetinde geçen Kevser olduğuna dair görüşler olduğuna da kaydeder.²³⁶ Havzdan içen kişinin bir daha susamayacağını da ifade eden Eş'arî'nin bu sözlerinin²³⁷ İbn Ömer'in Hz. Peygamber'den naklettiği "Havzımın genişliği bir aylık mesafe kadardır, kenarları eşittir, suyu kardan daha beyazdır, miskten daha hoş kokuludur, kapları göğün yıldızları kadardır, ondan içen bir daha asla susamaz."²³⁸ hadisinden mülhem olduğu söylenebilir.

Bazı insanların Havz'dan geri çevirileceğini söyleyen Eş'arî,²³⁹ bunları muhtemelen Ebû Hüreyre'nin Rasulullah'tan aktardığı "Bazı kişiler havzımdan kaçmış deve gibi kovulurlar. Ben onlara gelin derim, (melekler) onlar senden sonra (dinini) değiştirdiler derler." rivâyetine dayandırmaktadır.²⁴⁰

Zikredilen bilgiler ışığında havz ile ilgili rivâyetlerin sıhhati konusunda bir problem olmadığı, sahâbenin havzın varlığına inanma konusunda icmâ ettikleri, ve havzın Rasulullah'a bahşedilen bir nimet olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Eş'arî'nin ondan içenin bir daha susamayacağını söylemesi havzı hakiki manada ele aldığını gösterir.

9. Mîzân

Kur'ân'da kıyamet günü hak terazileri kurulacağı, kimseye zerre miktarı zulüm yapılmayacağı,²⁴¹ o gün tartının hak olduğu, tartısı ağır basanın kurtuluşa

²³⁵ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 13/440, (No: 7443).

²³⁶ İbn Fûrek, *Müccerred*, 173.

²³⁷ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 289.

²³⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 14/364, (No: 6452); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 9/27, (No: 9029).

²³⁹ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 289.

²⁴⁰ Müslim, "Tahâret", 39; İbn Mâce, "Zühd", 36, (No: 4306); Mâlik b. Enes, *Muvatta*, "Tahâret", 28; İbn Hanbel, *Müsned*, 13/373, (No: 7993), 15/167, (No: 9292).

²⁴¹ el-Enbiyâ, 21/47.

ereceği, tartısı hafif olanın ise kendilerine yazık ettikleri,²⁴² tartısı ağır olanın hoşnut olacağı bir hayat yaşayacağı, tartısı hafif olanın da yerinin Hâviye yani kızgın ateş olacağı²⁴³ ifade edilmektedir. Bu âyetlerden yola çıkarak mîzânın varlığının Kur'ân ile delillendirilebileceği mümkün görünse de amellerin mîzânla tartılması hususunda itikâdî mezhepler arasında ihtilaf vardır. Nitekim Mutezile Mezhebinin temsilcilerinden olan Câhiz (ö. 255/869), mîzân ile ilgili âyetleri zikrettikten sonra bunun temsili bir anlatım olduğunu ve kastedilen hususun adaletle hüküm verme olduğunu söyler.²⁴⁴

Allah'ın, kulların amellerini tartmak için mîzânlar kuracağını ifade eden Eş'arî tartısı ağır olan kişinin kurtuluşa ereceğini, hafif olanın ise hüsrana uğrayacağını, günah kefesinin cehenneme iyilik kefesinin de cennete doğru döndüğünü belirterek mizanın iki kefesine olduğunu işaret eder²⁴⁵ ve mîzânın hak olduğunu vurgular.²⁴⁶

Mîzânın, amellerin tartılması için kullanıldığına dair sarîh ifadeler hadis metinlerinde kaydedilmektedir. Buhârî, Sahîh'inin son bâb başlığında insanların amellerinin ve sözlerinin tartılacağını ifade eder ve kitabını "Allah'a sevimli, telaffuzu kolay ve mîzânda ağır olan iki kelime vardır. Bunlar 'sübhânallâhi ve bi hamdih ile sübhânallâhi'l-azîm'dir." hadisiyle bitirir.²⁴⁷

Mîzânın iki kefesine olduğu ve hasenât kefesinin cenneti, seyyiât kefesinin de cehennemi gösterdiği ile ilgili bilgiler de yine hadislere dayanmaktadır. Konuyla alakalı bir rivâyete göre kıyâmet günü bir şahıs getirilir, lehinde ve aleyhindeki ameller tartılır, kötülükleri daha ağır gelir ve tartının sonucu cehennemi gösterir, tam o esnada bir melek içinde kelime-i tevhidin bulunduğu bir defter getirir ve amelleri yeniden tartar. Bu sefer de iyilikleri daha ağır gelir.²⁴⁸

Amellerin mîzân ile tartılmasının amacı Allah'ın (c.c.) bilmediği bir şeyin ortaya çıkartılması değildir. Bunun hedefi insanların konu hakkında bilgilendirilmeleridir. Aynı durum insanların amellerini kaydeden hafaza melekleri için de geçerlidir²⁴⁹. Çünkü Allah zaten kulun ne yaptığından ve hangi

²⁴² el-Araf, 7/8-9; el-Müminûn, 23/102-103.

²⁴³ el-Kâria, 101/6-11.

²⁴⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *Mecmûu Resâili Câhiz*, thk. Muhammed Taha el-Hâcîrî (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1983), 130-131.

²⁴⁵ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 283.

²⁴⁶ Eş'arî, *İbâne*, 236; İbn Fûrek, *Mücerred*, 171-172.

²⁴⁷ Buhârî, "Tevhîd", 58, (No: 7563).

²⁴⁸ Tirmizî, "İmân", 17, (No: 2639); İbn Hanbel, *Müsned*, 11/637, (No: 7066).

²⁴⁹ İbn Fûrek, *Mücerred*, 172.

amelinin ağır basacağından haberdardır, dolayısıyla bu ameliyeler Allah'a dönük değil insanlara yönelik uygulamalardır.

Eş'arî'nin mîzânın iki kefesi olduğunu ve bunlarla amellerin tartılacağını söylemesi mîzâna ve amellerin tartılmasına hakiki bir anlam yüklediğini gösterir. Ayrıca mîzânın hak olduğunu vurgulaması ona inanmanın da gerektiğine dair bir işarettir.

10. Peygamberlik Meselesi

Eş'arî'ye göre "Nebî" kelimesi ya "Nebe" haber sözcüğünden veya "Nebvet" yükseklik masdarından türemiştir. Birinci ihtimale göre nebî Allah'tan haber veren kimse, ikinci seçeneğe göre ise şanı yüce ve başkalarından makam olarak yüksekte bulunan kişi anlamına gelir. Nebî olan biri kendisine vahyedilene tebliğ etmekle emredilmemiş olabilir. Bu durumda o nebîdir fakat rasûl değildir ve diğer insanlardan kendisine has bazı kerametlerle üstün kılınır. Rasûlün anlamı ise gönderilmiş kişi demektir. Rasulullah denilince Allah'ın, mahlukata risâletini iletme amacıyla ve ona öğrettiği ahkam, ibadet va'd, va'îd, sevap ve cezayı onlara tebliğ etmesi için gönderdiği şahıs anlaşılır. Rasûl mahlukata gönderilen ve risâletini tebliğ etmesi vacip olan, onları kendisine itaat etmeye ve emirlerini yerine getirmeye çağıran kişidir. Her rasûl nebîdir ancak her nebî rasûl değildir. Kadınlardan dört tane nebî vardır fakat onlardan rasûl yoktur çünkü âyette "Senden önce ancak erkekleri gönderdik." (Yûsuf, 12/109) buyurulmaktadır. Hz. Peygamber de "Kadınlardan dört nebî vardır." buyurmuştur. Böylece Eş'arî, âyeti risâlete, hadisi de nübüvvete hamlederek ikisini cem' etme yoluna gitmiştir.²⁵⁰

Kadınlardan dört tane nebî olduğuna dair isnadlı bir rivâyet hem hadis kitaplarında hem de diğer kaynaklarda taranmasına rağmen tespit edilememiştir. Erkeklerden pek çok kişinin kemale erdiğini ancak kadınlardan sadece Firavun'un karısı Âsiye ile İmrân'ın kızı Meryem'in bu kemale ulaştığını ifade eden rivâyet²⁵¹ bazıları tarafından Meryem ile Âsiye'nin nebîliklerine hamledilse de²⁵² sayının iki ile sınırlı olması Eş'arî'nin bu hadisi kastettiği ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Kurtûbî (ö. 671/1273), yukarıda zikredilen Yusuf Sûresi'nin 109. Ayetinin, Hz. Peygamber'e nisbet edilen "Kadınlardan dört tane nebî vardır, Havva, Âsiye,

²⁵⁰ İbn Fûrek, *Mücerred*, 174.

²⁵¹ Buhârî, "Enbiyâ", 32, (No: 3411); "Enbiyâ", 46, (No: 3433); "Fedâilu's-Sahâbe", 30, (No: 3769); "Et'ime", 25, (No: 5418); Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 70; Tirmizî, "Et'ime", 31, (No: 1834); İbn Mâce, "Et'ime", 14, (No: 3280); İbn Hanbel, *Müsned*, 32/288, (No: 19523); 32/444, (No: 19668).

²⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/447.

Musa'nın annesi ve Meryem." rivâyetini reddettiğini belirtir.²⁵³ Kurtûbî'nin bu değerlendirmesi rivâyetin zayıflığına işaret etse de böyle bir bilginin onun tarafından bilindiğini göstermesi açısından şâyân-ı dikkattir.

11. Sahâbe

Ehl-i Sünnet, ashâbın tamamını âdil olarak değerlendirmiş ve onları cerh-ta'dîlin dışında tutmuştur. Ancak bazı fırkalar özellikle de Şia kimi sahâbileri tenkit etmiş hatta bazılarını tekfir etmiştir.²⁵⁴ Sahâbenin ancak hayır ile yadedilebilecekleri konusunda Ehl-i Sünnet'in icmâi olduğunu savunan Eş'arî, onların, iyiliklerinin yaygınlaştırılmasına, yaptıklarının en güzel şekilde te'vîl edilmesine ve onlar hakkında hüsnü zanda bulunulmasına en layık kişiler olduklarını ifade eder. Bunu da Hz. Peygamber'den nakledilen "Ashâbım zikredildiği zaman dilinize hâkim olun." hadisiyle amel etme çabası olarak niteler ve ilim ehlinin bunun anlamının "Onları sadece en güzel şekilde anın." olduğunu söylediklerini aktarır.²⁵⁵

Bahsi geçen rivâyet Taberânî tarafından Sevbân²⁵⁶ ve Abdullah b. Mesud²⁵⁷ kanalıyla iki farklı tarikle tahrîc edilmiştir. Tarikler farklı olmakla birlikte metinde bir farklılık bulunmamaktadır. Hadisin tam metni şöyledir: "Ashâbım zikredildiği zaman dilinize hâkim olun, yıldızlar zikredildiği zaman dilinize hâkim olun, kader zikredildiği zaman dilinize hâkim olun."

Eş'arî, Hz. Peygamber'in cennet ile müjdelediği on kişinin cennetlik olduklarına şahitlik ettiklerini söyleyerek bu konuda nakledilen hadisleri kabul ettiğini ihsas ettirmektedir.²⁵⁸ Cennetlik oldukları belirtilen kişiler şunlardır: Ebû Bekr, Ömer, Osman, Ali, Zübeyr, Talha, Abdurrahman b. Avf, Ebû Ubeyde, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Saîd b. Zeyd'dir (r.a.).²⁵⁹

Eş'arî, Hz. Peygamber'in on kişiyi cennet ile müjdelemesi olayını sahih, sabit ve 'mahkûmun bih' olarak nitelendirir. Çünkü bu haber intişar etmiş ve ümmet nezdinde şöhet bulmuştur. Bunu yanlış tevil edenlerin dışında kimse inkâr etmemiştir. Söz konusu müjdelemenin faydası bu kişilerin akıbetlerinin

²⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an* (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1358/1939), 9/274.

²⁵⁴ Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 253.

²⁵⁵ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, 303-304.

²⁵⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, II/96, (No: 1427).

²⁵⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 10/243-244, (No: 448).

²⁵⁸ Eş'arî, *İbâne*, 243.

²⁵⁹ Tirmizî, "Menâkıb", 25, (No: 3747-3748); İbn Mâce, "Sünnet", 11, (No: 133); İbn Hanbel, *Müsned*, 3/174, (No: 1629); 3/209, (No: 1675).

haber verilmesi, onların irtidat etmeyecekleri ve durumlarının değişmeyeceği hususudur. Tıpkı bazı kafirlerin azap göreceklarının haber verilmesinin onların cehennemlik olacıklarına delalet etmesi gibi.²⁶⁰

Sahâbe arasında cereyân eden ve Cemal ile Siffin savaşlarıyla neticelenen olaylar geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir. Ancak bu tartışmaların faydadan çok zarara sebebiyet verdiği ve Müslümanları kutuplaştırdığı söylenebilir. Eş'arî'nin de vurguladığı gibi ashâbın en güzel şekilde anılması özellikle de aşere-i mübeşşere ve Hz. Âişe gibi İslâma büyük hizmet edenlerin hayır ile yad edilmeleri daha ihtiyatlı bir yaklaşım olacaktır.

12. Hayvanların Âhirette Diriltilmeleri

Hayvanların âhirette diriltilip diriltilmeyeceği hususu alimler tarafından tartışma konusu edilmiştir. Boynuzlu ile boynuzsuz koyunun haklarının birbirlerinden alınacağını ifade eden rivâyet hakkında Nevevî (ö. 676/1277), bu hadisin hayvanların âhirette diriltileceklerini açıkça belirttiğini söylemektedir.²⁶¹ Eş'arî ise rivâyetlerde geçen Allah'ın (c.c.) boynuzsuz hayvanın hakkını boynuzludan alacağı yönündeki ifadeleri mesel olarak değerlendirmektedir. Ona göre bunun anlamı, Allah zayıf olan mazlumun hakkını güçlü olan zalimden alacaktır. Yoksa gerçek anlamda hak alıp vermenin ve cezalandırmanın mükellefleri aşarak hayvanlar arasında da uygulanacağı anlamında değildir.²⁶²

Bahsi geçen rivâyet Müslim,²⁶³ Tirmizî²⁶⁴ ve Ahmed b. Hanbel²⁶⁵ tarafından Ebû Hüreyre tarikiyle "Muhakkak hakları, sahiplerine vereceksiniz. Hatta boynuzsuz koyunun hakkı boynuzlu olandan alınacaktır." lafzıyla tahrîc edilmiştir.

Eş'arî'nin hayvanlar arasındaki kısas olayını mecâza hamletmesi, onun bazı durumlarda lafzın hakikî anlamının dışına çıktığını gösteren açık bir delildir. Zira o hakikî anlamın asıl olduğu, mecâzi anlama ancak bir delil ile gidilebileceği

²⁶⁰ İbn Fûrek, *Mücerred*, 189.

²⁶¹ Nevevî, *Minhâc*, 16/136.

²⁶² İbn Fûrek, *Mücerred*, 145; Ebû'l-Mekârim Necmüddin Muhammed b. Muhammed el-Gazzî, *Husnü't-tenebbüh li mâ verade fi't-teşebbüh*, thk. Nureddin Tâlib (b.y.: Dâru'n-Nevâdir, 1432/2011), 11/453.

²⁶³ Müslim, "Birr ve Sıla", 60.

²⁶⁴ Tirmizî, "Sıfatu'l-Kiyâme", 2, (No: 2420).

²⁶⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, 12/137, (No: 7204); 13/375, (No: 7996); 14/43, (No: 8288); 14/441, (No: 8847).

kanaatindedir.²⁶⁶ Bu meselede mecâza gitmesinin sebebi, hakikî anlamın esas alınmasının, mükellefiyetin hayvanlara da teşmil edilmesini doğuracağı yönündeki çekincesidir.

13. Melek-Şeytân

Meleklerin ve şeytânların insanlar tarafından görülmesinin mümkün olup olmadığı ve şeytânın melek mi yoksa cin mi olduğu tartışılmıştır. Eş'arî'ye göre melekler Hz. Peygamber zamanında görülmüşlerdir. Ayrıca melekler birbirlerini görürler. Bazı insanlar kerâmet olarak melekleri ve şeytanı görebilir. Şeytânın insanın içerisine girmesi mümkündür çünkü bu konuda Rasulullah'tan, Şeytanın kanın damarda dolaştığı gibi ademoğlunun vücudunda dolaştığına dair haber nakledilmiştir.²⁶⁷ Zikredilen rivâyet Buhârî,²⁶⁸ Müslim,²⁶⁹ Ebû Dâvûd,²⁷⁰ Tirmizî,²⁷¹ İbn Mâce,²⁷² Dârimî²⁷³ ve Ahmed b. Hanbel²⁷⁴ tarafından farklı tariklerle tahrîc edilmiştir.

Eş'arî, şeytânın insan vücuduna girmesinin mümkün olsa da vesvese dışında kişiye herhangi bir zarar vermesinin söz konusu olamayacağını ve deliliğin şeytândan kaynaklandığı düşüncesinin yanlış olduğunu savunur.²⁷⁵

Eş'arî, haberde vârid olduğu üzere meleklerin nurdan, cinlerin de ateşten yaratıldığını ifade eder.²⁷⁶ Bu hadis Müslim,²⁷⁷ Ahmed b. Hanbel,²⁷⁸ Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770),²⁷⁹ İshâk b. Râhûye,²⁸⁰ Abd b. Humeyd²⁸¹ ve İbn Hibbân²⁸² tarafından Hz. Âişe kanalıyla nakledilmiştir.

²⁶⁶ Eş'arî, *İbâne*, 468.

²⁶⁷ İbn Fûrek, *Mücerred*, 280.

²⁶⁸ Buhârî, "İ'tikâf", 11-12, (No: 2038-2039); "Bedu'l-Halk", 11, (No: 3281); "Edeb", 121, (No: 6219); "Ahkâm", 21, (No: 7171).

²⁶⁹ Müslim, "Selâm", 23-25.

²⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Savm", 79, (No: 2470); "Edeb", 88, (No: 4994).

²⁷¹ Tirmizî, "Radâ", 17, (No: 1172).

²⁷² İbn Mâce, "Sıyâm", 65, (No: 1779).

²⁷³ Dârimî, "Rikâk", 66, (No: 2824).

²⁷⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 20/46, (No: 12592); 21/436, (No:14042); 22/226, (No: 14324); 44/433, (No: 26863).

²⁷⁵ İbn Fûrek, *Mücerred*, 281.

²⁷⁶ İbn Fûrek, *Mücerred*, 281.

²⁷⁷ Müslim, "Zühd", 60.

²⁷⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 42/216, (No: 25354).

²⁷⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/425, (No: 20904).

²⁸⁰ İbn Râhûye, *Müsned*, 2/277, (No: 786).

²⁸¹ Abd b. Humeyd, *Müsned*, 430, (No: 1479).

Eş'arî, Tefsîr'inde şeytânın meleklerden olduğunu savunmuş ve melekleri vasfeden "Onlar kendilerine verilen emirlerde Allah'a karşı gelmezler." (Tahrîm, 66/6) âyetinin, bazı melekler için geçerli olmakla beraber diğer bazıları için geçerli olmadığını söylemiştir. Şeytândan bahseden "O cinlerdendi." (Kehf, 18/50) âyeti hakkında ise şeytânın gözlerden gizlendiği için böyle adlandırılmış olabileceğini, çünkü "Cin" kelimesinin kök anlamının "Gizlenmek" olduğunu, cenine annesinin karnında gizlendiği için bu ismin verildiğini, mecnuna da aklı örtüldüğünden dolayı böyle bir adlandırma yapıldığını iddia eder.²⁸³ Ancak Eş'arî'nin bu değerlendirmelerinin Kur'ân-Sünnet bütünlüğü içerisinde ele alındığında tutarlı olmadığı söylenebilir. Zira yukarıda zikrettiğimiz ve kendisinin de kullandığı meleklerin nurdan, cinlerin de ateşten yaratıldığıyla ilgili rivâyeti de hesaba katarsak, şeytânın meleklerden olduğunu varsaydığımızda onun da nurdan yaratılmış olması icap edecektir. Bu da şeytânın ateşten yaratıldığını ifade eden âyetlerle²⁸⁴ açık bir tezat oluşturacaktır. Dolayısıyla şeytânın cinlerden olduğu görüşü hem âyetin zahirine daha uygun hem de meleklerin Allah'a isyan etmedikleri kuralına mutabık olmasından dolayı daha ihtiyatlı görünmektedir.

14. İmân

İmanın tanımı ve artıp eksilmesi meseleleri konunun tartışmalı tarafını oluşturmaktadır. Eş'arî'ye göre iman söz ve ameldir, artar ve eksilir. Eş'arî imânın azalış eksilmesi konusunda Hz. Peygamber'den varid olan sahîh rivâyetleri kabul ettiğini belirtir.²⁸⁵ İmânın artması ve azalması ile ilgili hadisler Buhârî,²⁸⁶ Nesâî,²⁸⁷ ve Ebû Dâvûd²⁸⁸ tarafından nakledilmiştir.

Eş'arî, imanı "tasdik" olarak da tanımlar,²⁸⁹ ve buna rağmen bir haslet olduğunu düşünür. İmanın doksan küsur veya üç yüz şubeden oluştuğu yönündeki rivayetlerde ifade edilen hususları ise imanın alametleri olarak telakki etmektedir. Çünkü o, bir şeyin alametinin kendisi yerine kullanılmasını mümkün görmektedir. Nitekim "Falanın yüzünde sevgiyi gördüm." cümlesinde

²⁸² İbn Hibbân, *Sahîh*, 14/25, (No: 6155).

²⁸³ İbn Fûrek, *Mücerred*, 281.

²⁸⁴ el-Arâf, 7/12; Sâd, 38/76.

²⁸⁵ Eş'arî, *İbâne*, 239-240.

²⁸⁶ Buhârî, "İmân", 33, (No: 44).

²⁸⁷ Nesâî, "İmân", 18, (No: 5010).

²⁸⁸ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16, (No: 4679-4682).

²⁸⁹ Eş'arî, *Luma'*, 123.

kastedilenin “sevginin alametleri” olduğunu belirtir ve imanın şubelerinde de böyle bir anlatım olduğunu söyler.²⁹⁰

İmanın şubelerini konu edinen rivâyetlerde bu şubelerin sayısı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazı tariklerde şek ifadesi olmaksızın imanın altmış küsur şube olduğu,²⁹¹ bazılarında ise yetmiş küsur şube olduğu²⁹² ifade edilmektedir. Diğer bazı tariklerde ise önceki iki rivâyet birleştirilerek imanın altmış veya yetmiş küsur şubeden oluştuğu şek ifadesiyle birlikte nakledilmektedir.²⁹³ Hadiste ifade edilen rakamlarla ilgili şekkin kaynağı olarak da ravi Süheyl b. Ebî Sâlih'in ismi kaydedilmekte ve bunun Hz. Peygamber'in sözü olmadığı belirtilmektedir.²⁹⁴

Eş'arî'nin naklettiği imanın doksan küsur şubeden oluştuğuna dair rivâyet İbn Mende tarafından rivayet edilmiştir. Eserin muhakkiki “doksan” lafzı üzerinde temrîz alameti olan (ض) işaretinin bulunduğunu söyleyerek doğru olanın diğer rivâyetlerde olduğu gibi altmış veya yetmiş olması gerektiğini ifade eder.²⁹⁵

İmanın şubeleri konusunda müstakil bir eser kaleme alan Beyhakî, imanın birinci şubelerini Allah'a (c.c.) iman etmek,²⁹⁶ yetmiş yedinci şubelerini de kişinin kendisi için istediğini Müslüman kardeşi için de istemesi, kendisi için istemediğini de onun için de istememesi olarak telakki etmiş ve yoldaki nahoş şeylerin kaldırılmasının da son başlığın altına dahil olduğunu zikrederek²⁹⁷ kitabını yolcuya eziyet veren nesnelere temizlenmesini ifade eden hadisler hitama erdirmiştir.²⁹⁸ Burada dikkat çekmek istediğimiz husus Bayhakî'nin imanın şubelerini yetmiş yedi başlık altında mütalaa ediyor olmasıdır. İbn Hibbân ise, Kitap ve Sünnette zikredilen iman şubelerinden âhîret ile ilgili hususları

²⁹⁰ İbn Fûrek, *Mücerred*, 152-153.

²⁹¹ Buhârî, “İmân”, 3, (No: 9); İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/386, (No: 167).

²⁹² Müslim, “İmân”, 35; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15, (No: 4676); Tirmizî, “İmân”, 6, (No: 2614); Nesâî, “İmân”, 16, (No: 5004-5005); İbn Hanbel, *Müsned*, 15/212, (No: 9361); 15/465, (No: 9748).

²⁹³ Müslim, “İmân”, 35; İbn Mâce, “Sünnet”, 9, (No: 57); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/126-127, (No: 20105); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 13/41, (No: 25848).

²⁹⁴ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/386, (No: 166).

²⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak İbn Mende, *Kitâbu'l-İmân*, thk. Ali b. Muhammed el-Fakîhî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1406/1985), 1/296-297, (No: 146).

²⁹⁶ Beyhakî *el-Câmi' li Şu'abi'l-İmân*, thk. Abdulalî Abdulhamid (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003), 1/190, (No: 88).

²⁹⁷ Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, 13/453, (No: 10610).

²⁹⁸ Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, 13/543, (No: 10765).

çıkardıktan sonra ortaya çıkan sayının tamı tamına yetmiş dokuz olduğunu söylemektedir.²⁹⁹

İmanın üç yüz şubeden oluştuğuna dair rivâyet ise Taberânî tarafından "İman üç yüz otuz üç hükümden oluşur, bunlardan birini yerine getiren cennete girer." lafızlarıyla nakledilmiştir.³⁰⁰ Beyhakî'nin zikrettiği versiyonda ise bu sayı üç yüz otuz olarak kaydedilmiştir.³⁰¹ Bu rivâyetler isnadlarında bulunan râvilerden dolayı zayıf addedilmişlerdir.³⁰²

Eş'arî'nin imanı "tasdik" olarak nitelemesi ile imanın artıp eksilmesini kabul etmesi ilk bakışta çelişki gibi görünse de o, bu iki düşünce arasındaki tearuzu kendince şöyle gidermektedir: "Bize göre, imanın eksilmesi emredildiğimiz tasdikte veya Allah'ı tanımamak konusunda değildir. Çünkü bu küfür olur. İmandaki eksiklik inanılması gereken hususlar konusundaki kişinin bilgi seviyesiyle alakalıdır. Tıpkı bizimle Hz. Peygamber'in, Allah'a (c.c.) olan itaatinin farklı olması gibi."³⁰³ Görüldüğü gibi Eş'arî, tasdik eksilmesinin kişiyi dinden çıkaracağını farkındadır. Bunun için artış ve eksilmenin bireyin algısıyla ilgili olup tasdikle alakalı olmadığını vurgulamaktadır. Eş'arî'nin, imanı tasdik olarak açıklaması ile imanın artıp eksilebileceği görüşünü telif eden bu izahına müttali olmadığı anlaşılan Keskin, Eş'arî'ye İbâne ve Makâlât dışındaki eserlerinde nisbet edilen böyle bir görüşe rastlamadığını belirtir ve bunun başkaları tarafından İbâne'ye eklendiğini iddia eder.³⁰⁴ Oysa Eş'arî'nin başka eserlerinde de bu görüş zikredilmektedir.³⁰⁵ Dolayısıyla Eş'arî'nin hem imanı "tasdik" olarak tanımladığı hem de imanın artıp eksilmesini kabul ettiği söylenebilir. Ayrıca iman tek bir haslettir ve imanın şubeleri, imanın alametleridir.

Sonuç

İncelediğimiz bu 14 başlıkta Eş'arî, kendi düşüncelerini temellendirmek için kullandığı hadisler hakkında yorumlar yapmaktadır. Bu hadisleri bazen âyetleri açıklamak, bazen de âyette zikredilen ve farklı anlamlara gelmesi muhtemel olan bir kelimenin manasını belirlemek için kullanır. Nitekim Allah'ın âhirette görülmesi ile şefâat konularında bu husus göze çarpmaktadır.

²⁹⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/387, (No: 167).

³⁰⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 7/215, (No: 7310).

³⁰¹ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 11/65, (No: 8190).

³⁰² Ebu'l-Hasan Nürüddin Alî b. Ebî Bekr el- Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994), 1/188-189, (No: 98).

³⁰³ Eş'arî, *Risâle ilâ Ehli's-Seğr*, 272.

³⁰⁴ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 154-155.

³⁰⁵ Eş'arî, *Risâle ilâ Ehli's-Seğr*, 272.

Eş'arî'nin hadis yorumunda öne çıkan başlıkları şöyle sıralayabiliriz:

Hakikî Anlamın Öncelenmesi: Eş'arî genelde hakikî anlamın mecazî anlama takdim edilmesi gerektiği kanaatindedir. Nitekim ru'yet kelimesinin herhangi bir kayıtla birlikte zikredilmediği ve ilgili hadislerde olduğu gibi müşahedeye dayalı bir örneklerle birlikte geldiği zaman anlamının ancak gözle görme olabileceğini ifade ederek bu tutumunu sergilemiştir.

Mecazî Anlamın Tercih Edilmesi: Bazen de Eş'arî hakikî anlamı bırakarak mecazî anlamı esas almıştır. Âhirette hayvanlar arasında boynuzsuz olanın boynuzludan hakkının alınması şeklinde gerçekleşeceği ifade edilen kısas uygulamasını temsili anlatım olarak görmesi buna dair bir örnektir. Ona göre bu meselde anlatılmak istenen Allah'ın mazlumun hakkını zalimden alacağı hususudur. Ancak burada hakiki anlamın bırakılmasını gerektirecek bir karine veya başka bir delil olması gerekir. İlgili örnekte hakiki anlamın tercih edilmesi durumunda mükellefiyetin hayvanlara da teşmil edileceği yönündeki çekince onu mecazi anlama yönlendirmiştir.

Cem' ve Te'lîf: Eş'arî'nin hadis yorumunda kullandığı bir diğer yöntem cem' ve te'lîftir. Bir sahabinin, Rasulullah'a Allah'ı görüp görmediğini sorması, Onun da "O bir nurdur, nasıl görebilirim?" diye karşılık vermesi Allah'ın kıyamette görüleceği ile ilgili rivâyetlerle teâruz oluşturmaktadır. Eş'arî, bu hadiste Allah'ın görülemeyeceğine dair bir delil olmadığını, çünkü sualin dünyadaki görme hakkında olduğunu, Allah'ın görüleceğiyle alakalı rivâyetlerin ise âhiret ile ilgili olduğunu söylemek suretiyle iki grup rivâyet arasındaki tearuzu gidermiştir.

Tevakkuf: Eş'arî, hadis yorumunda bazen tevakkuf ilkesini de kullanır. Müşrik çocuklarının âhiretteki durumu hakkında tevakkuf eder ve onların günahkârlar gibi af edilebilir veya azap da edilebilir olacaklarını ifade eder. Çünkü ona göre Hz. Hatice'nin, Rasûlullah'a önceki çocuklarının durumunu sorduğu, Hz. Peygamber'in de "Onlar babalarıyla beraber ateştedir" şeklinde cevap verdiği rivâyeti ile "Eğer istersen sana o çocukların cehennemdeki bağırışlarını dinletirim." rivâyeti, çocukların cennet hizmetçileri olacağı ve kıyamet günü bir ateş yakılıp onların imtihan edileceğini ifade eden hadislerle teâruz ettikleri için "Allah, o çocukların ne yapacaklarını daha iyi bilir" hadisinin esas alınıp tevakkuf edilmesi daha uygundur.

Aklî Delillerin Kullanımı: Eş'arî, Allah'ın Hz. Musa ile konuşmasını "Onunla konuşacak kelamı yaratması" şeklinde yorumlamanın yanlış olduğunu çünkü koyunun ön kolunun Hz. Peygamber'e "Beni yeme çünkü ben zehirliyim!" dediğini dolayısıyla Rasulullah'ın işittiği bu sözün de Allah'ın kelamı olması

gerektiğini bu durumda da “Beni yeme çünkü ben zehirliyim!” diyenin haşa Allah olması sonucunun çıktığını, bunun da mümkün olmadığını belirtirken akli delilleri kullanmaktadır.

Te’vîl: Allah’ın (c.c.), rivâyetlerde geçtiği üzere kalpleri iki parmağı arasında oynattığını, gökleri bir parmağına, yerleri de bir parmağına koyduğunu ifade eden Eş’arî bu parmakların “bilâ keyf” olduklarını da eklerken te’vîl yapmaktadır. Zira parmak elde bulunan bilinen organlar demektir, bunların “bilâ keyf” olarak yorumlanması bir nevi te’vîldir.

Verilen bilgiler ışığında Eş’arî’nin hadis yorumunda öncelikle hakikî anlamın esas alınması, gerekli durumlarda mecaza gidilmesi, cem-telif, tevakkuf, akli delillerin kullanımı ve tevil gibi yöntemleri kullandığı tespit edilmiştir. Eş’arî’nin sünneti/hadisi delil olarak kullanması ise salt bir usul kaidesi olarak değil pratikte örnekleri olan bir uygulama şeklinde tezâhür etmiştir.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. “Eş’arî, Ebu’l-Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/444-447. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Usûlü’l-dîn*. İstanbul Matbaatu’d-Devle, 1346-1928.
- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdirrahmân eş-Şeybânî. *Kitâbu’s-Sünne*. thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî. 2 Cilt. Dammam: Dâru İbni’l-Kayyim, 1. Basım, 1406/1986.
- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî). *el-Müntehab min müsnedi Abd b. Humeyd*. thk. es-Seyyid Subhî el-Bedrî es-Sâmîrrâî. Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1. Basım, 1408/1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Şu’ayb el-Arnaût vd.. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1. Basım, 1416/1995.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Câmi’ li şu’abi’l-îmân*. thk. Abdulalî Abdülhamid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1. Basım, 1423/2003.
- *Kitâbu’l-esmâ ve’s-sıfât*. thk. Muhammed b. Abdillah el-Hâşidî. 2 Cilt. b.y.: Mektebetu’s-Sevâdî, ts.
- *Delâilü’n-nübüvve ve ma’rifetu sâhibi’s-şerîa*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1408/1988.

- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî. *el-Bahr'z-zehhâr el-ma'rûf bi müsnedi'l-Bezzâr*. thk. Âdil b. Sa'd. 20 Cilt Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhim. *el-Câmiu's-sahîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1. Basım, 1422.
- Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz el-Kinânî. *Mecmûu resâili Câhîz*. thk. Muhammed Taha el-Hâcirî. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1983.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *Kitâbu'r-ru'ye*. thk. İbrahim Muhammed el-Ali. Zerka: Mektebetu'l-Menâr, 1. Basım, 1411/1990.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1. Basım, 1421/2000.
- Demirci, Kadir. "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği-". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2, (Temmuz-Aralık 2010), 45-86.
- Ebû 'Avâne, Yakûb b. İshâk b. İbrahim el-İsferâyînî. *Müsnedu Ebî 'Avâne*. thk. Eymen b. 'Ârif ed-Dimeşkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1419/1998.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd.. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî. *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Gize: Dâru Hecer, 1. Basım, 1419/1999.
- Ebü-ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-İsfahânî. *Kitâbu'l-'Azame*. thk. Rızâullah b. Muhammed. 5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, ts.
- Ebû Ya'lâ El-Mevsilî. Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Müsned*. thk. Hüseyin Selim Esed. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Basım, 1408/1988.
- Efendioğlu, Mehmet. *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Erkol, Ahmet. "Kelâmî Bilgi Yöntemi Olarak Cedel ve Cedel Yöntemini Kullanmada Eş'arî Örneği". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2, (Aralık 2002), 67-94.
- Ertürk, Mustafa. "Havz-ı Kevser". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/546-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbâne 'an Usulî'd-Diyâne*. thk. Sâlih b. Mukbil b. Abdillâh el-'Usaymî. Riyad: Medâru'l-Müslim li'n-Neşr, 1. Basım, 1432/2011.
- *Kitâbu'l-Luma' fi'r-redd 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. nşr. Hammûde Ğurâbe Kahire: Matbaatu Mısır, 1955.
- *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*. tsh. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Dârun-Neşr, 3. Basım, 1400/1980.

- . *Risâle ilâ ehli's-Seğr*. thk. Abdullah Şakir el-Cüneydî. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2. Basım, 1422/2002.
- . *Risâletu istihsâni'l-havd fî ilmi'l-kelâm*. thk. Cemil Halim. Beyrut: Şeriketu Dâru'l-Meşârî', 2. Basım, 1440/2019.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek 'ale's-sahûhayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî vd.. 26 Cilt. Rabat: Vezâretu Umûmi'l-Evkâf, 1387/1967.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî. *el-İbâne 'an şerîati'l-fırkatî'n-nâciye ve mücânebeti'l-fırakî'l-mezmûme*. 9 Cilt. Riyad: Dâru'r-Ra'ye, 1415/1994.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kible, 1. Basım, 1427/2006.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- . *Tehzîbu't-tehzîb*, 12 Cilt, Haydarabad, Meclisu Dâiretu'l-Me'ârif en-Nizâmiyye, 1. Basım, 1325.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balebân*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1414/1993.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd.. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1430/2009.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak. *Kitâbu'l-İmân*. thk. Ali b. Muhammed el-Fakîhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1406/1985.
- İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshak b. İbrahim b. Mahled el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Abdülğafur Abdülhakk Hüseyin Bürr el-Belûşi: 5 Cilt. Medine: Mektebetu'l-İmân, 1. Basım, 1410/1990.
- İbnü'l-Ca'd, Ebü'l-Hasan Alî b. el-Ca'd b. 'Ubeyd el-Cevherî. *Müsnedu İbni'l-Ca'd*. Beyrut: Darul-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1417/1996.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Kitâbu'l-Musâmera 'ale'l-Musâyera*. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye, 2006.

- Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Kâdî'l-Kudât Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetu Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Kalaycı, Mehmet. *Ehl-i Sünnet Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Koçyiğit, Talat. *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 1989.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1. Basım, 1358/1939.
- Limon, Hasan. *Ru'yetullah İle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1406/1985.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve el-Basrî es-San'ânî. *Kitâbu'l-Câmi'*. (Abdürrezzak'ın Musannef'i ile birlikte). thk. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1. Basım, 1392/1972.
- Mer'î b. Yusuf, Ebû Bekr Zeynüddin el-Hanbelî el-Kermî. *Ekâvilu's-sukât fî te'vîli'l-esmâ ve's-sifât ve'l-âyâtî'l-muhkemât ve'l-muteşâbihât*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 1406/1985.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemalüddîn Yûsuf b. Abdirrahman. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 6. Basım, 1415/1994.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbûrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1412/1991.
- Necmeddin el-Gazzî, Ebû'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî. *Husnü't-tenebbüh li mâ verade fî't-teşebbüh*. thk. Nureddin Tâlib. 12 Cilt. b.y.: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 1432/2011.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 9 Cilt. Halep: Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1414/1994.
- *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülmün'im Şelbî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 1421, 2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî şerhi sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. b.y: el-Matbaatu'l-Mısriyye, 1. Basım, 1348/1929.

- Rabî' b. Habîb, Ebû Amr el-Ezdî. *el-Câmiu's-sahîh müsnedu'l-imâm er-Rabî' b. Habîb*. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 2. Basım, 1349.
- Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn. *Müsnedu'r-Rûyânî*. 2 Cilt. Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1. Basım, 1416/1995.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik b. 'Ivadullah, Abdulmuhsin b. İbrahim. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.
- *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. thk. Hamdi Abdulmecid es-Silefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1996.
- Yavuz , Yusuf Şevki. "İstivâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/402-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yerkazan, Hasan. "Zemahşerî'nin Hadisleri Te'vil Metodu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017), 43-74.
- Yıldırım, Ahmet. "İmam Eş'arî'nin Eserlerinde Hadis Kültürü". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Cemalettin Erdemci vd.. 2/695-713. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.